

“OSMANLI İMPARATORLUĞUNA ELEKTRİKLİ TELGRAFIN GİRİŞİ”*

RODERIC H. DAVISON

Çev.: Yrd. Doç. Dr. Durdu Mehmet BURAK**

Elektrikli telgraf, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu tarafından benimsenen başlıca teknolojik gelişmelerden biriydi. 1850’lerde geldi, batılılaşma sürecinde bir evre daha gerçekleşti. Etkisi Osmanlılar’ın hayatında pek çok şekilde hissedildi. Özellikle sultanlar, telgrafı olumlu karşıladılar ve birbirinden uzakta olan vilâyetler üzerinde ek bir denetim aracı olan sistemin geliştirilmesine önyak oldular. Ancak, sonunda telgrafın Osmanlı hanedanının 600 yıllık iktidarını frenleyen ve sona erdiren bir araç olduğu ortaya çıktı.

Şans eseri, elektrikli telgraf ve buharlı tren Osmanlı İmparatorluğu’na neredeyse aynı anda girdi. Bir telgraf hattı, ilk defa 1855’te İstanbul’u Avrupa’ya bağladı. İlk demiryolu hattı da 1856’da özerk Mısır vilâyetinde, Kahire ile İskenderiye arasında işlemeye başladı. Aynı yıl, Anadolu’da ilk demiryolu, İzmir’in içinden Aydın’a kadar işlemeye başladı. 1856’da dünyanın ilk demiryolu olan İngiltere’deki Stockton-Darlington hattı, 31 yaşındaydı. Telgraf, batıdan doğuya kolay sıçradı; 1855’te yine İngiltere’de Paddington ve Drayton arasında ticarete açılan dünyanın ilk telgraf hattı, 18 yaşındaydı. Telgrafın daha hızlı benimsenmesinin nedeni sağladığı kolaylıklar ve maliyetinin az oluşuydu. Tepe, vadi ve nehirler üzerinde direkleri dikmek ve telleri takmak, yeri düzleştirip demiryolu

---

* Makalenin orijinal adı: "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*, s. 133-165, University of Texas Press, 1990.

** Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi.

döşemek için gerekenden daha az para ve insan gücü gerektiriyordu.

Osmanlı Devleti daha önce semafor telgrafı denedi; Sultan II. Mahmut döneminde askerler Boğaziçi dolaylarında hızlı iletişim kurmak istedi. Rum ayaklanmasıyla çıkan 1828-1829 Rus Savaşı'nın ilk aylarında bir semafor denedi. Kullanılan araç, o zaman İstanbul'da yaşayan bir batılı tarafından "çapraz hareketli çubukla tahta bir sırtık" olarak tanımlanmıştı. Buna "bir tür telgraf"¹ deniyordu. Ama pek kullanışlı değildi ve sadece Boğaziçi'nin öte yakasına ve muhtemelen Karadeniz'den İstanbul'a mesajları gönderebiliyordu.

Elektrikli telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa 1839'da, Samuel Morse'un telgrafın çalışan bir modelini icadından 4. yıl sonra, ortaya çıktığı görülmektedir. Morse'la birlikte çalışan bir Amerikalı, Chamberlain İstanbul'a bir araç getirdi. Chamberlain'in kullanabileceği galvanik bir bataryası olan misyoner Cyrus Hamlin'in çalışma metodunu gözler önüne serdi. Fakat, araç Osmanlı hükümetine güvenle sunulmadan önce, birkaç gelişmeye gerek vardı. Chamberlain gerekli çalışmaları yapabilmek için Viyana'ya gitmek üzere yola çıktı. Ne yazık ki, Tuna vapuru alabora olunca boğuldu ve Bâb-ı Âli'ye önerdiği gösteriyi asla gerçekleştiremedi².

Daha başarılı bir başlangıç, 1847'de Morse ilk mesajını tel yoluyla Baltimore'dan Washington'a gönderdikten tam üç yıl sonra gerçekleşti. Başka bir Amerikalı, Osmanlı İmparatorluğu'nda jeolog olan Profesör J. Lawrence Smith, Amerika'dan gönderilmek üzere iki telgraf aracı ısmarladı. Geldiklerinde, mekanik konularda Amerikalı bir dahi olan Hamlin'i, sultana yapacağı bir gösteride yardım etme konusunda ikna etti. Bebek'teki seminerinde (Boğaziçi'nde bir İstanbul banliyösü) üç gün araçlarla deneme yaptı. Mesajları gönderip alabildiğinde, o ve Smith, araçları Beylerbeyi Sarayı'na (sonraki güzel taş yapıların ahşap atası) getirdi ve birini tahtın bulunduğu odaya, diğerini uzak bir köşedeki odaya kurdu.

1. Charles MacFarlane, **Constantinople in 1828**, (London, 1829), 2: s. 273-274.

2. Cyrus Hamlin, **Among the Turks**, (New York, 1878), s. 184-185.

Mesaj her iki yönde olmak üzere gönderildi. Sultan memnun kalmıştı. Hamlin o zaman 24 yaşında olan Abdülmecid'i oldukça insancıl ve zeki bulmuştu. Abdülmecid bir sonraki gün, sarayda Bâb-ı Âli'nin üst düzey memurları için gösterinin tekrar edilmesini istedi. Gösteri, 10 Ağustos'da başarılı bir şekilde gerçekleştirildi³. Gösteri sonuçlandığında, Abdülmecid görevlileri, İstanbul'dan Edirne'ye bir telgraf hattı çekilmesi için birlikte çalışmalarını önerdi. Sultan ayrıca Smith'e ne ödül verebileceğini sordu. Smith herhangi bir ödülün doğrudan mucit Morse'a gitmesi gerektiğini söyledi⁴. Sonuç olarak, Amerika'ya, Morse'a ve bilgiye değer verilmesi gerektiğini, sultanın elektrikli telgrafı gördüğünü ve Morse'un "yetenekli bir Amerikalı bilim adamı, Mesih, ulusunun önde gelen bir örneği olduğunu, başarılarının artmasını dilediğini" belirten bir imparatorluk sertifikasıyla birlikte elmastan yapılmış madalya gönderdi⁵. Madalyadan memnuniyet duyan Morse, daha sonra sultana telgrafa benzeyen bir araç gönderdi. Abdülmecid, bunu Askerî Mühendislik Okulu'na verdi⁶.

Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk telgraf hattı Sultan Abdülmecid'in plânladığı İstanbul-Edirne hattı değildir. İlk hat Kırım Yarımadası'nı Bulgaristan sahilinde Varna'ya bağlayan sualtı kablosudur. Savaş, insanlık tarihinde, değişimi hızlandırdı. Bu durumda, 1853'de Osmanlı-Rus Savaşı olarak başlayan Kırım Savaşı, kablunun döşenmesinin ilk sebebiydi. Fransızlarla birlikte 1854'de Osmanlı ordularına katılan İngilizler, dünyada, o sırada en uzun denizaltı telgraf hattı olan ve 340 mil uzunluğundaki kabloyu döşediler⁷. Bundan kısa süre sonra, İngilizler Varna'yı İstanbul'a

3. Asaf Tanrıku, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuat*, (Ankara, 1984), s. 536-537.

4. Hamlin, *Among the Turks*, s. 186-194.

5. United States National Archives (hereafter USNA), State Department Records, *Notes and Translations from the Sublime Porte, 1848-49*, Sefer'in ortası 1264 (22 Ocak 1848) tarihli beratın tercümesi. Tercüme muhtemelen Amerikan Elçiliği tercümanı John P. Brown tarafından yapılmıştır. Brown, telgraf gösteriminde tercüman olarak bulunmaktaydı.

6. USNA, State, *Notes from the Porte, 1839-51*, letter from Ferid, Beylerbey, to U.S. Minister, 13 Zilkade 1267 (1 Eylül 1851).

7. M.A. Biddulph, *Report to the Minister of War on the Telegraphic Communications from Constantinople through Vienna to England*, (London, 1856), s.17-18.

bağlamak için başka bir kablo döşediler⁸. Neredeyse aynı zamanda, Avusturya telgraf sistemi Moldavya'nın başkenti Jassy'ye bağlandı. Moldavya, Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrıcalıklı iki Romen vilâyetinden biriydi. Şubat 1855'de, Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Kostaki Musurus, İngiliz dışişleri bakanı Lord Clarendon'u, Osmanlı devletiyle haberleşmek için telgraf kullanmaya teşvik etti. Musurus, elektrikli telgrafın Jassy'ye ulaştığını, haberleşmenin yalnızca 5-6 gün alacağını belirtti⁹. Bu, Londra'dan İstanbul'a mektupların gidip gelmesi için gereken zamanın yarısından daha azdı. Bu noktada, muhtemelen mesaj, atlı olarak veya gemiyle Jassy'den Varna'ya taşınacaktı.

Ancak 1855 ilkbaharında, Varna ve Jassy telgraf yoluyla Bükreş'e doğrudan bağlandı. İkinci bir hat da, Bükreş'ten Viyana'ya, oradan Avrupa'ya ulaştı. Bükreş'le bağlantı yine savaşın bir sonucuydu. Kırım Yarımadası'nda savaşan Fransız ve İngiliz güçlerin devletleriyle yakın temasta bulunabilmelerini hızlandırdı¹⁰. Bir Fransız askerî mühendisle telgraf uzmanları grubu hattı kurdu. Hizmete geçtiğinde, Fransızlar Varna, Şumnu ve Rusçuk'taki telgraf istasyonlarına insanlar yerleştirdiler ve gerektiği zaman onarımın yapılmasını ve hattın sürekli olarak gözetim altında tutulmasını sağladılar. Savaş zamanında Karadeniz bölgesindeki telgrafların direktörü, İngiliz binbaşı M.A. Biddulph, Şubat ve Mart 1856'da, Varna'dan Viyana'ya at sırtında bu hat boyunca yürüdü ve neredeyse tamamı Fransız olan 133 kişilik personelin hattı başarılı bir şekilde koruduğunu ve çalıştırdığını gördü¹¹. Başkenti Bükreş olan başka

8. Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak (hereafter DBHE-Archive of the Foreign Ministry, İstanbul), Siyasî'de, dosya 1258 bu kablo ve Kırım Savaşı döneminde Balkan ve Karadeniz bölgesindeki diğer telgraf hatları ile ilgili bilgi vardır.

9. DBHE, Siyasî, dosya 1273, Musurus to Ali no. 365, 23 Şubat 1855.

10. "Majesteleri ile Fransa İmparatoru arasında Bükreş-Viyana arasındaki elektrikli telgraf hattının kurulmasıyla ilgili anlaşma. Great Britain, House of Commons, **Sessional Papers**, 1854-55, Cilt 55, Cmd. 1836, 1 Şubat 1855.

11. Tanrıktut, **Türkiye Posta ve Telgraf**, s. 551,568-569; Biddulph, **Report**, 1856, s. 1-4, 6-7. Tanrıktut sayfa 551'de ve pekçok diğer yerde Posta ve telgraf Vekilliği tarafından basılan bir telgraf dergisinde çıkan telgraf tarihçesinden alıntı yapmaktadır. no. 10-12 (Şevval-Zilhicce 1293= Ekim-Aralık 1876).

bir ayrıcalıklı Romen vilâyeti Eflâk hattında Avusturyalılar görev yapıyordu.

İngilizler denizaltı kablolarını döşerken, Fransızlar Varna'dan Bükreş'e telgraf ağını bağlarken, Osmanlı devleti, sadece bu çalışmalara resmî izinleri ve gerekli malzemeyi sağlamakla yetindi. Telgraf direklerini de temin etti. Fakat tüm mühendisler ve teknisyenler Fransız veya İngiliz'di. İzolatörler ve Morse araçları gibi, teller ithal edildi¹². Beyoğlu (Pera) telgraf ofisini Üsküdar'la bağlamak için Boğaziçi'nin bir yakasından öbür yakasına İstanbul'da gerçekleştirilen Avrupa ile Asya arasındaki ilk bağlantı bile Biddulph tarafından yapıldı¹³. Fakat Bâb-ı Âli, müttefiklerinden bir şeyler öğreniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk telgraf uzmanlarından ikisi, Varna-Bükreş hattının mümkün olduğu kadar çabuk tamamlanması için Fransa'dan gelen Fransız genel telgraf müfettişleriyle çalışmak üzere gönderildi¹⁴. Daha sonra Mustafa Efendi ve Vuliç Efendi Osmanlı telgraflarının idaresinde çalışmak için İstanbul'a geri gönderildiler. Çünkü Bâb-ı Âli, telgraf hatlarını kendi başına kurmayı plânlıyordu.

1854 yazında sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Osmanlı telgraf sisteminin başlangıcında görev almak üzere üst düzey üç sivil devlet görevlisini ve üç generali atadı. İngiliz yerine bir Fransız plânı seçildi ve bir Fransız mühendis, M. De la Rue yapımda başkanlık etmesi için görevlendirildi. İlk Osmanlı hattı, Sultan Abdülmecid'in arzu ettiği üzere İstanbul'dan Edirne'ye işleyecekti. Daha sonra mesajların Viyana'ya batıya gidebilmesi için Fransız hattıyla Şumnu aracılığıyla bağlanacaktı. Buna ek olarak, Edirne'den kuzey ve batıya işleyecek olan ikinci bir hat Filibe, Sofya ve Niş aracılığıyla Avusturya ağına birleşecekti. Fransız müteahhit anlaşmada, Fransız teknisyenlerin telgraf işlerinde Osmanlı tebaayı eğitmesini

12. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telgraf**, s. 551. Frank E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement... 1826-1853**, (Cambridge, Mass., 1942), s. 85 and s. 256. Tanrıkut, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na telfgaf teli ihracının tüm tel ihracının % 45'ini oluşturduğunu belirtmektedir.

13. Biddulph, **Report**, 1856, s. 1.

14. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telgraf**, s. 551.

şart koştu. Gerekli malzemeler kışın Fransa'dan, direkler de Anadolu'nun Karadeniz sahilindeki Ereğli'den getirildi. Yapım Mart 1855'de başladı. 19 Ağustos 1855'de De la Rue İstanbul'la Edirne'nin birbiriyle haberleştiğini bildiren bir telgrafı dışişleri bakanına gönderdi. Hattın Şumnu'ya uzatılması, 6 Eylül'de tamamlandı¹⁵. Böylece İstanbul, Avrupa başkentlerine telgraf teliyle bağlanmış oldu.

İstanbul'dan ilk telgraf 14 Eylül 1855'de çekildi. Bu telgraf Paris ve Londra'daki Osmanlı büyükelçilerine Kırım'daki Rus kalesi Sivastopol'un düştüğünü bildiriyordu. "Telgrafımız mutlu bir haberle başlıyor" diyordu¹⁶. Bu zaferi ilân eden telgraf, genellikle askerî başarının uzun övgüsü olan geleneksel "zafername"nin ve sultanın zaferlerini bildiren "fetihname"nin yerine geçiyordu; yalnız daha kısa ve özlüydü. Bir sonraki gün, hat Edirne'de telgraf ofisinde büyük kutlamalarla resmen açıldı. Açılış törenlerinin bir parçası olarak, 87 kelimelik bir telgraf Edirne'den İstanbul'a çekildi; 11 dakikada alındı ve hemen cevaplandı¹⁷. Kendi hattını Avrupa'ya açmaktan gurur duyan Bab-ı Âli, hattı kullanmaya hemen başlayabileceklerini yabancı elçiliklere bildirdi. Bildiride, tarifeli programın henüz tamamlanmadığı, ancak ulaşım hatlarının bir listesinin bulunduğunu, masrafların daha sonra belirleneceğini ifade ediliyordu¹⁸.

15. Ibid., s. 550-552, 567,611; Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 (1983), s. 763; Semavi Eyice; İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Amire'nin Projesi (1855)," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (1983-84), s. 61-62; A. Baha Gökoğlu, *Batı ve Doğuda Telgrafçılık Nasıl Doğdu?* (İstanbul, 1935), s. 46; Reşit Paşa'nın oğlu olan Ali Galip Paşa komisyona başkanlık etti. *Moniteur Ottomane*'nin editörünün oğlu Edouard Blacque Bey, Bab-ı Âli'ye teklifte De la Rue'nün ortağı olarak hareket etti. Türk kaynaklarında, De la Rue'nün ismi bazen Arap harfleriyle yazıldığı gibi Dolaro olarak geçmektedir.

16. Telgrafın metni bulunmaktadır. Paris ve Londra'daki büyükelçilere Dışişleri Bakanlığı tarafından gönderilmiştir. DBHE, Siyasî, Karton 669, dosya I B, 14 Eylül 1855.

17. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22 (Şubat 1983), s. 69-70; Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telgraf*, s. 552-555; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul, 1939-1943), 2: s. 620.

18. USNA, Record Group 84, *Notes from the Porte No. I*, Mehmed Fuad (Foreign Minister) to U.S. Legation, 7 Muharrem 1271/16 Eylül 1855[sic.]. Belirtilen günlerden biri yanlış olmalı. 26 Rebiülevvel 1272'de (6 Aralık 1855) *Ceride-i Havadis* birinci sınıfın tarifelerini yayınlamıştır.

Kırım Savaşı sırasında kurulan bu hatlar, artan telgraf hattı yapımının aşırıya kaçtığına habercisiydi. Savaş sırasında bile, başka hatlar üzerinde düşünülüyordu. Bir İngiliz olan Lionel Gisborne, Çanakkale Boğazı'nın güney ağzından Mısır'da İskenderiye'ye kadar denizaltı kablosu döşemek için Bâb-ı Âli'den izin aldı. Beraberindeki bir heyetle İstanbul'a işleri takip etmek için geldiler. İngiliz konsolosun eşi bir mektupta Gisborne'un "Mısır'a giderken (eğer oradaki işini bitirirse) bir telgraf hattı kurmak için izin aldığını" belirtiyordu¹⁹. Bu gözlem, Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında, özellikle İngiltere'de bulunan telgraf çılgınlığının çoğunun kaynağını göstermektedir. İngilizler, Hindistan'la hızlı iletişim kurmak istiyorlardı. Bir İngiliz grup 1856'da, Adriyatik, Kıbrıs, İskenderiye, Suriye, Irak, İran Körfezi yoluyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğundan geçen bir Hindistan hattı önerisi ortaya attı. Bu, Rus karşıtı bir tedbir ve Britanya İmparatorluğu'nun haberleşmesine destek olarak geliştirildi²⁰. Başka bir İngiliz şirket, Osmanlı Asyası'ndan İran Körfezi'ne geçecek bir hat kurmak için Bâb-ı Âli'yle görüşmelere başladı. Fakat sonunda Bâb-ı Âli kabul etmedi ve hattı kendisinin kuracağını bildirdi. Ancak, Bâb-ı Âli İngilizleri çalıştıracak ve İngiltere'den malzeme alacaktı²¹. Bu arada, İngilizlerin Hindistan'la hızlı haberleşme arzusu, 1857'de oradaki Sepoy (Hintli askerlerin) ayaklanmasının haberinin Londra'ya ulaşması 40 gün geçtiği için güçlendi²².

Belli ki Bâb-ı Âli kararını üç nedenin ışığında aldı: İngiliz devletiyle iyi ilişkiler kurmak, Hindistan'la haberleşmesini kolaylaştırmak ve Avrupa telgraf ağında Fransız etkisini Asya'da İngiliz etkisiyle dengelemek. Fakat Varna'dan Bükreş'e kadar olan Fransız

19. Lady Hornby (Emilia B. Maceroni H.), *In and Around Stamboul*, (London, 1858), s. 101. Gisborne'un kazandığı ilk ayrıcalık 25 Nisan 1855 tarihliydi. Mektup 10 Kasım 1855 tarihliydi.

20. William P. Andrew, *Memoir on the Euphrates Valley Route to India*, (London, 1857), s. 229-233. Rusya karşıtı bir hareket olarak öneriyle ilgili kaynağın ismi.

21. Tanrıkuş, *Türkiye Posta ve Telgraf*, s. 559-560; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, (Chicago, 1980), s. 151; M.A. Biddulph, *Report, Explanatory of a Map of the Telegraph Lines of the Ottoman Empire*, (London, 1860), s. 30.

22. Halford L. Hoskins, *British Routes to India*, (New York, 1928), s. 400.

hattı gibi, dış güç temsilcileri tarafından kurulup inşa edilecek başka bir hattı topraklarında istemedi. Osmanlı devleti hem hatta sahip olmalı hem de işletebilmeliydi. Böylece Londra büyükelçisi Musurus, İngiliz askerî mühendis Biddulph'ın görev almasını sağlamakla görevlendirdi. Artık yarbay olan Biddulph, Anadolu üzerinden İstanbul'un Asya'daki bir semti olan Üsküdar'ı Bağdat, Basra ve İran Körfezi'yle başlayacak telgraf ağının yapımını üstlenecek bir İngiliz gruba başkanlık edecekti. Fakat Biddulph, ücreti Osmanlı devleti tarafından ödenen bir memur olacaktı.

Osmanlı telgraf ağı genel direktörü 11 Ağustos 1858'de direktiflerini Biddulph'a ilettiler. Hattın tüm alanını o inceleyecek ve çeşitli noktalarda hattı kurmaya hemen başlayacaktı²³. Hat İngiliz grubun yönetimi altında bölümler halinde kuruldu ve birbirini izleyen pek çok değişikliğe rağmen Haziran 1861'de Üsküdar'la Bağdat arasında telgraf trafiğine açıldı. Ayın sonuna doğru Sultan Abdülmecid öldü. Ölümünden önce, yalnızca doğuda Bağdat hattının, batıda Bükreş-Belgrad-Viyana hattının değil, Selânik hattının tamamlanışına da şahit oldu. Ayrıca bir İngiliz firması olan Levant Company, Çanakkale Boğazı'nı Chios (Sakız) adaları ve Kıbrıs'la bağlayan ve başlıca liman olan İzmir'i Sakız hattına bağlayan bir kablo döşemek için izin aldı²⁴. Ancak, Çanakkale Boğazı-İskenderiye kablosunu döşeme çalışmaları üç kez sekteye uğradı²⁵.

1862'de tahta çıkan Sultan Abdülaziz'in ilk dönemlerinde, büyük Osmanlı başarısı, Bağdat'tan Basra'ya ve İran Körfezi'nin Fao limanına kadar olan telgraf hattının tamamlanmasıydı. Burada İngilizler Karaçi ve Hint Okyanusu üzerinden geçip körfez yoluyla gelen hattı döşediler. Ocak 1865'de, bu yüzden telgraf trafiği Londra'dan Hindistan'a, sonra tekrar Osmanlı toprakları üzerinden geçe-

23. Biddulph, **Report**, 1860, s. 17 (Direktiflerle ilgili metni veren kaynak).

24. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telgraf**, s. 595-602; Biddulph, **Report**, 1860, s. 5,7,9, 13-14; Newall, **Observations**, s. 47 ve harita; J.G. Lorimer, **Gazetteer of the Persian Gulf, Omân, and Central Arabia**, (Calcutta, 1915), I, kısım 2: 2401-2402. Anadolu üzerinde, Irak ve Suriye'de ve Selânik'te istasyonların açılışını kutlayan, kimi 1861'den sonra çekilen bir telgrafı yeniden yayımlayan kaynaklar.

25. Newall, **Observations**, s. 7-12, 31; "Correspondence Respecting the Dardanelles-Alexandria Telegraph (1859-1861)", Great Britain, House of Commons, **Sessional Papers**, 1863, Cilt 73, Cmd. 3162.

biliyordu. 1864'de bir Osmanlı-İngiliz anlaşması Fao'da çift ofise imkân verdi. İngiliz şubesinde 50 çalışan bulunacaktı. Fao'dan İstanbul'a bir telgraf ağı tamamen Hindistan'dan gelen mesajlar için ayrılacaktı. Bâb-ı Âli ayrıca, bu hatta bulunan başlıca telgraf istasyonlarındaki ofislerde İngilizce bilen telgrafçıların bulunmasını kabul etti²⁶.

Abdülaziz'in dönemi boyunca (1861-1876) ve Sultan Abdülhamit'in döneminde (1876-1909), Osmanlı telgraf ağının genişlemesi devam etti. Anadolu'da yan kollar ortaya çıktı. Bir büyük hat Anadolu'dan Suriye yoluyla Mısır'a ve Arabistan'a ilerletildi. Odesa'daki Rus telgraf ağıyla Karadeniz ağının bağlantısı yapıldı. Bu hatlara yeni Balkan kasabaları eklendi. İngiliz teşebbüsçüler Osmanlı İmparatorluğu'nun çevresinde, biri Malta'dan İskenderiye'ye, diğeri Kızıldeniz Süveyş-Hint Okyanusu-Hindistan'a olan denizaltı kablolarını döşemeye devam ettiler. Bu hatlar ancak birkaç kez işleyebildi. İngilizler ayrıca İran üzerinden Hindistan-Avrupa ağını kurdular. Bu ağ Bağdat'ın doğusunda sınır noktasında Osmanlı ağı ile birleşti²⁷. Büyüme oranı, 1850-1860 arasında oldukça fazlaydı. Hatların toplam kilometresi ile ilgili rakamları kıyaslamak pek mümkün olmadı, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun alanı 1878, 1881 1908 ve 1913'de küçüldü. Ancak rakamlar muhteşem bir düzenlilik göstermektedir. 1863'de 6.490 km, 1866'da 13.750 km, 1869'da 25.137 km ve 1904'de 36.640 km'lik hatlar kuruldu²⁸.

26. "Convention Between Her Majesty and the Sultan, for the Establishment of Telegraphic Communications Between India and the Ottoman Territory... 3 Eylül 1864. "Great Britain, House of Commons, **Sessional Papers**, 1865, Cilt .57, Cmd. 3431; Lorimer, **Gazetteer**, I, Kısım 2: 2402-2414.

27. Lorimer, **Gazetteer**, I, Kısım 2: 2400-2424; **New International Encyclopedia**, (New York, 1904), Cilt 19, s.v. "Telegraphy"; Convention Between Her Majesty and the Sultan, for the Establishment of Telegraphic Cable Between Malta and the Alexandria... Nisan 21, 1861. Great Britain, House of Commons, **Sessional Papers**, 1861, Cilt 62, Cmd. 2856.

28. **Hakâyikü'l-Vekâyî**'nin çeşitli tarihli sayılarında geçen, Agaton Efendi'nin 1863 ve 1866 rakamlarıyla ilgili raporu. Aynı gazete 1869 rakamlarını vermektedir. Tüm sayılarda Mısır'ın hariç tutulduğu açıktır. Gazeteden alıntılar Tanrıkut'un eserindedir. 1904 rakamları George Young'ın eserlerindedir. Stanford ve Ezel Shaw resmî yayınlardan 1882'de 23.380 kilometrelik 1904'te 49,716 kilometrelik hat yapıldığını bulmuşlardır. Bu rakamlar diğerleriyle pek uyumlu değildir.

Telgraf tellerinin toplam uzunluğu muhtemelen verilen her rakamın iki katıydı. Çünkü her hattın direkleri 2, hatta 3 tel taşıyabiliyordu. 1914'de imparatorluğa yaklaşık olarak yılda 5.500.000 telgraf gönderiliyordu²⁹. Telgraf Osmanlı hayatına uyarlandı. Uzağa doğru uzanan telgraf direklerinin görünüşü acayip değildi. Gezinler bunun hakkında çok şeyler söylediler. Amerikan sekreter William H. Seward'ın yeğeni, 1871'de demiryoluyla Süveyş Kanalı üzerinde İsmailiye ile Kahire arasında seyahat ederken, üç telgraf ağı gördüğünü belirtmişti. Bunlar, Avrupa hattı, Avrupa-Hindistan hattı ve Süveyş hattıydı³⁰. Başka bir Amerikalı gezgin, 1868'de Kutsal toprakları ziyaret eden Kentucky'li bir Farmason, Yafa kumsalına bir ziyaret hakkında "güneye doğru gözün alabildiği kadar uzanan telgraf direkleri bana ülkemi hatırlattı"³¹ diye yazmıştı.

Osmanlı telgrafının ne derece yeterli çalıştığının değerlendirilmesi, gözlemciye ve zamana göre çok değişmektedir. Bir İngiliz telgraf mühendisi ve Bağdat genel konsolosu, tam işlemeye başladığında 1860-1861 kışında, Bağdat'tan İstanbul'a tüm hattı incelemiş ve gelişmesini tavsiye etmekle birlikte "orta derecede yeterli" bulmuştu. Bunu nakleden Sir Henry Rawlinson hattın aynı zamanda "tam anlamıyla yeterli olduğunu ve çalıştığını" söylemişti³². Fakat Avusturya telgraflarının genel direktörü 1860'da Osmanlı telgrafının "anarşi halinde" olduğunu düşünmekteydi. Bu duyguyu ileten Yarbay Biddulph, Osmanlı çalışanlarının uzman ve işe bağlı olmalarına rağmen, bozukluklar hemen tamir edilemediği için hattın bakımının iyi yapılamamasıyla ilgili kendi şikâyetlerini ekledi³³. Bozukluklar serviste düzensizliğe yol açtı. Yavaş veya yanlış ulaşım sinir bozucuydu. Osmanlı hatları aracılığıyla Londra'dan Hindis-

29. Eliot G. Mears, *Modern Turkey*, (New York, 1924), s. 232.

30. Olive Risley Seward, *William H. Seward's Travels Around the World*, (New York, 1873), s. 528,530. Seward, Mısır için gerekli tüm direklerin Tuna ormanlarından getirilmek zorunda olduğunu söylemektedir.

31. Robert Morris, *Freemasonry in the Holy Land*, (LaGrange, Ky., 1868), s. 263.

32. H.C. Rawlinson, *Notes on the Direct Overland Telegraph from Constantinople to Kurrachi*, (London, 1861), s. 5-6.

33. Biddulph, Report, 1860, s. 5-6; aynı zamanda bkz., *Report*, 1856, s. 5. Biddulph Osmanlı telgraf müdürlüğüyle anlaşmazlığa düştü ve ayrılmak zorunda bırakıldı. Bu olay, görüşlerinin rengini belirlemiş olabilir.

tan'a servisle ilgili olarak İngilizler sürekli şikayet ediyorlardı³⁴. Osmanlı telsizcilerinin bazen yerel telgraf hatlarına Hindistan hattına karşı öncelik verdiklerinden ve İngiliz hattıyla aşinalıklarının her zaman yeterli olmadığından şüphelenilmekte idi. Ancak Osmanlı sisteminin verimi arttı ve yabancılar sık sık Osmanlı telgraf memurlarının yeteneğinden ve yararlılığından söz etmeye başladılar. Temmuz 1875'de bir İngiliz gezgin, güney Anadolu limanı Mersin'de gemi beklerken, günlüğüne şöyle yazmıştı:

Sabah, İngiltere'ye bir telgraf gönderdim. Konya hattı devletin mesajlarını iletmeye ayrılmıştı. Fakat telgraf memurlarının âmiri, genç bir Rum, nazikçe telgrafımı Diyarbakır'da bir arkadaşa gönderdi. Ayrıca, hemen gerçek adresine iletileceğini belirtti. Ofiste beklerken mesajın rahatlıkla ulaştığı Diyarbakır'dan bir cevap alındı ve hemen Pera'ya (Beyoğlu'na) gönderildi.

İngilizce olan telgraf böylece Kilikya'dan Mezopotamya'ya, oradan İstanbul üzerinden İngiltere'ye gönderildi. Aynı gün öğleden sonra, gideceği yere tam zamanında ulaştı³⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nda telgrafa karşı tutumlar farklıydı. Hatlar o kadar çabuk yayıldı ki, bazı Osmanlı tebaası bunu onaylıyor, pekçoğu ise kayıtsız kalıyordu. Fakat karşı çıkanlar da vardı. Bunların bazıları devlet görevlileriydi. Smith ve Hamlin, Beylerbeyi Sarayı'nda ileri gelenlere ikinci bir gösteri yaptıklarında, Smith yalnızca bir telgraf gönderdi. Daha sonra Hamlin, "ikinci bir telgrafa gerek yoktu, çünkü biz telgraf tellerinden birinin koptuğunu keşfettik. Bunun, telgrafın tanıtılmasını istemeyen kötü niyetli biri tarafından yapıldığından kuvvetle şüphelendik" diye yazdı. Hamlin'in, Sultan Abdülmecid'in istediği İstanbul-Edirne telgraf hattının kısa sürede kurulamaması gerçeğine getirdiği açıklama "paşaların buna karşı birleştiği ve böyle bir aracın hergün yaptıklarını iletmesini istemedikleriydi"³⁶ yargısı batılı gözlemcinin olağan fikri olabileceği gibi, doğru da olabilir. Sıradan insanlar arasında, telgra-

34. Bunların çoğu Lorimer tarafından özetlenmiştir. *Gazetteer*, s. 2419-2420,2422.

35. E.J. Davis, *Life in Asiatic Turkey*, (London, 1879), s. 471-472, Temmuz 31.

36. Hamlin, *Among the Turks*, s. 192,194.

fa batıl ve câhilce bir bakış açısı vardı. Bazıları bunun bir çeşit sihir olduğunu düşündü. 1864'de Samsun ve Amasya arasında hat kuran Türk mühendisler direkleri nemli tutmak zorundaydılar, bu yüzden telgraf direklerini çamurlu su birikintisine daldırıyorlardı³⁷. Telgraf ofisinin şehrin dışında kurulduğu Edirne'de, halkın yıldırım çeker korkusuyla telgraf ağının şehrin içine girmesini istemedikleri nakledilmişti³⁸.

Telgrafa bazı muhafazakârlar, dinî yönden de karşı çıkıyorlardı. Bazen son derece iğneleyici eleştiriler yapan Charles Eliot, "Şeytan'ın sesini bir yerden diğer yere ulaştıran bir araç olarak bir telgraf ağının caminin ne kadar yakınından geçmesinin doğru olduğunu ciddî ciddî tartışan alimler" olduğunu söylemiştir³⁹. Muhtemelen ulema üyesi olmayan Osmanlı bir din bilgini tarafından 1880'ler veya 1890'larda basılan taşbaskı bir kitapçık veya broşür telgraf dahil olmak üzere birkaç teknolojik yeniliği kınıyordu. Görüşüne göre bu icatlar Allah tarafından ortaya çıkan ürünlerdi, fakat kâfirlerin aracılığıyla günahkâr insanları yoldan çıkarmak için yayılıyordu⁴⁰.

Ancak anonim olan bu ifadeler iyi Müslümanların hepsini temsil etmiyordu. 19. yüzyılda ulemanın çoğu yeni öğretilerin destekçisiydi ve Avrupa biliminin yayılmasını olumlu karşılıyorlardı⁴¹. Ulema sınıfı mensupları 1855'de Edirne telgrafhane açış törenlerinde önemli rol oynadılar⁴². Şüphesiz ki başka yerlerde de aynı şekilde

37. Henry J. Van Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, (London, 1870), 1: s. 85.

38. Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 551.

39. Odysseus [Charles Eliot], *Turkey in Europe*, (London, 1900), s. 99.

40. Rudolph Peters, "Religious Attitudes Toward Modernization in the Ottoman Empire: A nineteenth century pious text on steamships, factories and the telegraph", *Die Welt des Islams*, N.S. 26 (1986): s. 76-105.

41. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Some Critical Notes on the Introduction of Modern Sciences to the Ottoman State and the Relation Between Sciences and Religion up to the End of the Nineteenth Century", s. 235-251, in J.L. Bacqué-Grammont and Emeri van Donzel, eds., *Comité International d'Etudes pré-Ottomanes et Ottomanes, VI Symposium*, Cambridge, 1rst-4th July 1984 (İstanbul, 1987); İhsanoğlu, *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri*, (İstanbul, 1987), s. 17-18.

42. Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 552-553.

hareket ettiler. Zengibar'lı bir Müslüman gezgin, seyahatnamesinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki telgraf ağından, özellikle Süveyş Kanalı üzerinde çarpışmayı önlemek için telgraf yoluyla geçişleri haberdar edecek şekilde gemilerde kullanımından pekçok defa olumlu olarak bahsetmişti⁴³. Şamlı bir Arap, yüzyılın sonuna doğru telgrafın Mekke'ye hacı olmak için giden Müslümanlar için özellikle bir nimet olduğunu yazmıştı: "Zat-ı Şahaneleri/Majesteleri, sultan (Allah onu korusun ve zafere ulaştırın), Şam'la Mekke arasında kurulan telgraf hattıyla tüm hacılara bir iyilik yaptı. Allah, efendimiz sultanı ve halifeyi nimetlerin en iyisiyle ödüllendirsin⁴⁴. Âmin!" Bu olaylar, telgrafı ve bundan kısa bir süre sonra Hicaz demiryolunu ve imparatorluğun Arap bölgelerini İstanbul yönetimine bağlamak, böylece İslâm birliğini güçlendirmek için bilinçli olarak kullanan Sultan II. Abdülhamit döneminde geçiyordu.

Telgraf lehine olan en kuvvetli ifadelerden biri 1863'de, Osmanlı idaresinde pek çok üst düzey görevlerde bulunmuş olan Münif Efendi (daha sonra paşa oldu) tarafından söylenmişti. Münif, 19. yüzyıl sonlarının gerçek İstanbul entellektüellerinden biriydi. Mükemmel bir İslâmî eğitim almıştı. Ayrıca Osmanlı diplomasi heyetinde büyükelçilik sekreteri olarak görev yaparken, Berlin Üniversitesi'nde kısa bir süre eğitim görmüştü. Çok çeşitli kaynaklar okuyarak kendisini yetiştirmişti. Batı yenilikleriyle çok ilgiliydi. Münif, Osmanlı Bilim Kurumu olan Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye'nin kurucularından ve bu kurumun dergisinde görev alanlardan biriydi. Derginin ismi *Mecmua-i Fünûn*'du. Bu derginin ilk sayılarından birinde Münif "Telgrafın Tarihçesi" isimli bir makale yazdı⁴⁵. Bu makalede Münif Paşa, Homeros zamanından itibaren elektrikli telgraf öncesi tarihi araştırmakta ve önceki 100 yılda Avrupa'daki elektrikle ve telgrafla ilgili başlıca icatları anlatmaktadır. İlginçtir ki, Samu-

43. Al-Sayyid Humud Ebu Ahmad ibn Sayf al-bu Saidi, *Rihhat*, trans. & ed. by Jacob Landau in J.L. Bacqué-Grammont and Paul Dumont, eds., *Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman*, (Paris, 1983), s. 91,97, 101.103.

44. Jacob Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage*, (Detroit, 1971), ps. 97, Muhammed Arif el-Münir tarafından çevrilen bir yazma.

45. Münif, "Tarih-i Telgraf", *Mecmua-i Fünun*, I, no. 11 (Zilkade 1279); s. 448-459.

el F.B. Morse'dan, makinesinden ve tarzından hiç bahsetmez. Britanya Adaları'ndaki sualtı kablolarının başarısından ve sonra 1858'de döşenen Atlantik kablosunun kopmasından, başarılı üçüncü denemeden ve kablonun tekrar geçici olarak işleminin durmasından önce, Başkan Buchanan ile Kraliçe Victoria arasında mesaj alışverişinden hızlı bir şekilde bahsederek, makalesini sona erdirir.

Münif'in makalesi bir tarihçiden ziyade bir halkla ilişkiler uzmanının eseri, insanlık için yararlı bir araç olan telgrafın ateşli bir savunmasıdır. Münif, sistemin hızını ve rahatlığını övmekte, devletlerin ülkeleriyle ilgili olayların haberini hemen alabildiklerini söylemektedir. Uzun konuşma ve belgelerin hızla yollandığını örneklerle gösterir. Telgraf, demiryollarına ve jandarmalara yararlı olabilmektedir. Daha başka örnekler. Hasta bir insan, başka bir şehirdeki ünlü bir doktora danışabilir ve telgraf yoluyla anında bir reçete alabilirdi! Münif Paşa, Amerika ve İngiltere'de, telgraf yoluyla 50 veya 60 saatlik bir uzaklıktaki satranç tutkunlarının maç yapabildiklerini açıklıyordu. Tüm örnekleri tabii ki Avrupa ve Amerika'yla ilgiliydi. Haberleri iyi alıyordu. Tamamıyla haberdar olduğu halde, Münif Paşa, takdiminden beri Osmanlı İmparatorluğu'nda telgrafın gelişmesine dair hiçbir şey söylememektedir. Ancak, Paris'de, Londra'da veya Bağdat'daki biriyle iş yapmak isteyen İstanbul'daki bir bireyle ilgili varsayıma dayanan bir örnek vermektedir. Her iki kişi de o zaman telgraf ağıyla İstanbul'a bağlanmıştı. Münif Paşa, uzak noktadaki iki iş adamının dakikada 120 harflik bir hızda görüşme yapabileceklerini söylemektedir. Derginin okurları kendi gibi insanlar olduğu için, muhtemelen bu konuda ikna edici bilgi veriyordu. Fakat makale, elektrikli telgrafın bir tehdit değil, bir nimet olduğuna ikna edilmesi gereken önemli insanlar, okuryazar insanlar hâlâ olabileceği için, Münif'in konuyu tartıştığı izlenimini vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki elektrikli telgrafın etkisi onaylama veya destekleme tutumlarından çok öteye gitti. Bu batılı yenilik, Osmanlı toplumunda yankı yaptı; hayatı pek çok yönde, doğal olarak ilk önce devleti etkiledi. Başlangıçtan beri telgraf Osmanlı devletinin bir koluydu ve devlet tekelindeydi. İngiliz şirketinin Ege

bölgesinde bir denizaltı kablo servisini işletmesine izin verilmesi bunun dışındaydı. Yeni bir bürokrasi, başlangıçta birkaç kişiden, yirmi yıl içinde birkaç bin kişiye yükselerek ortaya çıktı. İlk önce 1854'de Osmanlı telgraf sistemini kurmaya karar veren, daha önce bahsettiğimiz altı üst düzey askerî ve sivil devlet görevlilerinden oluşan bir çalışma ekibi vardı. Bunu 1856'da daha kalıcı bir telgraf komisyonu izledi. Bu, çoğu dışişleri bakanlığı elemanı ve sivil devlet görevlilerinden oluşan bir komisyondur⁴⁶. Komisyonun üyelerinden biri telgraf direktörüydü. Çünkü 1855'de Telgraf Genel Direktörlüğü kurulmuştu. İlk direktör, Billurîzade Mehmet Efendi 29 Mart 1855'de atandı. Devlet görevine Tercüme Bürosunda başlamış ve sonra çok kez dışişleri bakanı ve sadrazam olan Âli Paşa'ya bağlanmıştı⁴⁷. İlk yıllarda direktör pekçok idarî ve kayıt servislerinin denetlendiği önemli bir işleve sahip imparatorluk divanının beylikçisinin yönetimi altındaydı. Ancak 1871'de, 1840 zamanından kalan eski posta servisi, bundan sonra her iki işletmeyi de yönetmeye başlayan posta ve telgraf bakanına bağlı olmak üzere yeni telgraf servisleriyle birleşti⁴⁸.

Telgraf direktörünün nezaretinde, telgraf ofislerinin sayısı ilk yıllarda hızla arttı. 1863'de 52 ofis görev yapıyordu. Bu sayı, 1866'da 135'e, 1869'da 320 ofise ulaştı. İstasyonların Anadolu'da 103'ü, Avrupa vilâyetlerinde 143'ü, "Arabistan'da" (Suriye, Irak ve Arabistan) 50'si Trablusgarp'ta ve Ege Adaları'nda 5'i arızalandı. İstanbul ve civarında 19 tane kaldı⁴⁹. 1871'de başkentte başlıca üç telgraf ofisi vardı: Beyoğlu (Pera), Dersaadet ve Üsküdar ofisleri. Posta ve telgraf servisleri birleştiği zaman, Beyoğlu ofisinde 60 devlet görevlisi vardı. Hepsini "Fransız iletişim memurları" olarak ad-

46. Tanriktut, **Türkiye Posta ve Telgraf**, s. 578, 23 Ramazan 1272 (28 Mayıs 1856). Komisyon üyeleri tarafından imzalanıp mühürlenmiş mazbata.

47. *Ibid.*, s. 564-566, 632, 705-706.

48. *Ibid.*, s. 205,632. Beylikçi, hakkında bkz., Carter V. Findley, **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922**, (Princeton, 1980). Shaw'a göre Posta ve telgraf Devlet Bakanlığı'nın yönetimine verilmişti.

49. Tanriktut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 539, 614-615. Toplam ve arızalar farklı kaynaklardandır. Bu yüzden rakamlar tamamen uyumlu olmayabilir. İstasyonlar sancaklarda listelenmiştir (sayfa 539-546). Mısır ve Tunus dahil edilmemiştir.

landırılıyorlardı. Bir de tamirci vardı. Dersaadet ofisinde 23 Türk, 4 Fransız haberleşme memurları vardı. Üsküdar'da 27 Türk görevli, bir Fransız uzman ve bir tamirci vardı. Beyoğlu ofisinin personeli yalnızca Avrupaî İstanbul semtinin nüfusunun özelliğini değil, telgraf trafiğinin büyük hacmini de gösteriyordu. İstanbul'daki diğer ofisler Galata, Kadıköy, Adalar ve muhtemelen diğer semtlerde bulunmaktaydı⁵⁰. Tüm Osmanlı sisteminde 1869'da 3.607 çalışan vardı. Bu tarih, ilk hat açıldıktan tam 15 yıl sonraydı. Bunların 132'si "üst düzey memurlardı." 1.992'si telgraf istasyonu memurlarıydı. 1.483'ü hat koruyucuları, hizmetliler, mesajcılar ve benzerleriydi⁵¹. Yeni bürokrasi daha çok kâğıt yarattı: Pekçok resmî form hem Türkçe, hem Fransızca başlıklarla hazırlanıyordu. Ayrıca üniformalar da giymeye başlandı. İlk günlerde rütbeyi göstermek için kolda gümüş çizgiler olan siyah geniş bir giysi giyiliyordu⁵².

Telgraf ofislerinin artmasının, mimarî üzerinde de etkisi oldu. Bu, İstanbul'daki ilk ofisle başladı. Soğukçeşme olarak bilinen cadde, Bab-ı Âli'ye yakın bulunmaktaydı. Bu cadde, Topkapı Sarayı'nın dış duvarlarının yakınından geçip gitmekteydi. Bab-ı Âli'nin yakınlarındaki bir imparatorluk köşkü olan Alay Köşk yakınlarında telgraf ofisi için bir yer ayrılması sadrazam ve sultan tarafından kabul edildi. Aslında burası eski surda bir kale burcuymdu. Meşhur bir Avrupalı mimar İstanbul'da çalışan Giuseppe Fossati- "Küçük" Fossati, daha meşhurlarla Gaspere Fossati'nin küçük kardeşi-görev aldı. Bina plânı, son günlerde İsviçre'deki aile arşivinde bulunmuştur. Fossati, Avrupa tarzında mütevazı bir binayı surun yanına inşa etti. Sonra üçüncü bir kat ve imparatorluğun izniyle Alay köşkü eklendi. Ofis büyüdükçe, caddenin karşısına, eski askerî hazırlık okulu binasına taşındı. Sonunda 1909'da hâlen Yenicami ve Galata

50. *Ibid.*, s. 214-218. Antonii, *Putevoditel' po Kostantinopoliu*, (Odessa, 1884), s. 248. İstanbul'daki telgraf büroları sokak adresleriyle birlikte listelenmiştir.

51. Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 615. Tanrıkut toplam 2.507 çalışan olduğunu belirtmektedir. Eğer listelediği 3 kategorideki rakamlar doğruysa, bu sayı yanlıştır. İş tasnifiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi sayfa 259, 267-268'de verilen ücret kategorilerinden çıkarılabilir.

52. *Ibid.*, s. 605-607, 639-641. Çoğu form İstanbul'daki Dışişleri Bakanlığı Arşivinde ve Başbakanlık arşivinde bulunmaktadır.

köprüsü yakınında bulunan eski muhteşem Osmanlı tarzda posta ve telgraf ofisi binasına taşındı⁵³. Tüm İstanbul binalarında, merkezî idarî ofisler vardı.

Beyoğlu ofisi, en meşhuru Pera Palas olan Avrupalı gezginler için inşa edilen otellerin bulunduğu caddede (adı daha sonra Meşrutiyet Caddesi oldu), Tepebaşı olarak bilinen semtte, küçük kiralık bir binada çalışmaya başladı. Kısa sürede geniş imkanlara kavuştu. Sonunda, 1908 Jön Türkler ihtilâlinden sonra, Beyoğlu telgraf ofisi, o zaman Grand'Rue de Pera (şimdi İstiklâl Caddesi) olarak bilinen caddede, Galatasaray Lisesi'nin karşısında bulunan, 1874'de bir Rum tarafından inşa edilmiş olan bir köşkü devraldı. Doğu Telgraf Şirketi ve bir Alman Telgraf Şirketi ilk iki üst katta bulunurken, Osmanlı telgraf şirketi, bir İtalyan ressam tarafından yapılmış tahtadan resimler ve değerli eşyalar içinde ilk iki katta bulunuyordu⁵⁴. Taşra ofislerinde her çeşit yapı vardı. Fakat yenileri inşa edilirken, o zamanın valisi, meşhur entellektüel ve çalışkan kamu görevlisi Ahmet Vefik Paşa tarafından yaklaşık 1879'da, Bursa'da inşa edilen yapının modeline benzer yapılar yapılmaya başlanmış olabilir. Daha çok biraz Osmanlılaştırılmış Fransız banliyö köşklarine benzeyen kare iki katlı binaların içinde hem postahane, hem de telgraf ofisi bulunmaktaydı⁵⁵.

Elektrikli telgrafın girişi Osmanlı devletini, Osmanlı telgrafçıları eğitmek ve yabancılara sürekli bağımlılıktan kurtulmak için teknik eğitime itti. İlk aşama, dışardan getirtilen Fransız uzmanların denetimi altında meslekiçi eğitimdi. Daha önce bahsedilen Mustafa Efendi ve Vuliç Efendi bunların ilkiydi; Tercüme Bürosu'ndan gelmişlerdi ve Fransızca biliyorlardı. Onları diğerleri izledi, onların da çoğu Tercüme Bürosu'ndandı. Bu 1855-56'daydı. Sonraki yıllarda

53. Eyice, "İlk Telgrafhane", s. 61-72; Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 551, 610, 612-613.

54. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 492-493. Beyoğlu bürosunun eski müdür yardımcısı Mehmet Ali'den alıntı. **Posta ve Telgraf Mecmuası**, no. 176 (Kanunuevvel 1331).

55. Beatrice tarafından çekilen fotoğraf ST. Laurent in "Transition to Modernity: The Urban Transformation of Bursa, 1838-1908", SUNY Binghamton, 8 Ekim 1988.

İstanbul merkezinde telgraf eğitimi verildi. 1861'de resmî bir okul kuruldu; adı Fünun-i Telgrafiye Mektebi'ydi. Sabah teorik dersler, öğleden sonra uygulamalı dersler içeren iki yıllık bir programdan oluşuyordu. Okulun kurulmasını öngören kanun çok pratik bir müfredat ortaya koyuyordu. Müfredat hem ofiste çalışma programını, hem de telgraf ve elektriğin bilimsel yönleriyle ilgili teorik bilgiyi içeriyordu. Bu okul, aralıklı olarak faaliyet gösterdi. Bir süre devam etmedi ve sonra en az üç kere yeniden ders başı yaptı. Fakat, son ortaya çıkışında, I. Dünya Savaşı'ı ve Cumhuriyet dönemine kadar devam etti. Okula ara verildiği dönemlerden birinde, daha sonra Galatasaray Lisesi olan İmparatorluk Lisesi'nde telgraf dersleri resmen başladı. Öksüzler burada yüksek kalitede eğitim alabiliyorlardı. Galatasaray dersleri kısa sürede sona erdi, fakat birçok yıl boyunca Darüşşafaka mezunları üst düzey görevler de dahil olmak üzere telgraf sisteminde görev yaptı. Telgraf biliminin başkanlığını yürüten Fransız teknisyen Emile Lacoine orada öğretmenlik yaptı ve öğrencileri için bir kitap yazdı⁵⁶.

Bazı öğrenciler ek eğitimi Paris'de telgraf yüksekokulunda eğitim yaparak alıyorlardı. 1883'den 1891'e yılda bir veya iki öğrenci, bakanlıkta zaten çalışmakta olan Darüşşafaka mezunları Paris'e gönderildi. Fakat 1892'de hâlâ hepsi Paris'de olan öğrencilerden bazıları, Jön Türklerin de katıldığı bir gösteriye katıldıktan sonra geri çağırıldılar. Sultan II. Abdülhamit uzakta da olsa siyasî karışıklıklara ve muhalefete yol açan herşeye karşı oldukça duyarlıydı. Bundan sonra, hiçbir telgraf öğrencisi Paris'e gönderilmedi⁵⁷. Ancak, yurtdışında eğitim olmadan da telgrafla ilgili okul programı yerli memurları yetiştirme amacıyla başarıya ulaştı. Osmanlı sisteminde görev alan yabancıların sayısı başlangıçta çok yüksek iken, 1871'den sonra iyice azaldı.

56. Ergin, **Maarif Tarihi**, 2: s. 621-625; Yazıcı, "Dil Konusu", s. 753-754; Yazıcı, "Telgraf Fabrikası", s. 70, no. 4; Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 570-573. 19 Cemaziülahir 1277 (2 Ocak 1861) tarihli kanun "Düster"dadır. Tanrıkut bunu sayfa 571'de yeni harflerle yeniden yayınlamaktadır. Emile Lacoine'nin Türkçe muhtelif yazmaları vardır. Bazen Cemil Lekovan olarak geçer.

57. Ergin, **Maarif Tarihi**, 2: s. 623-624; Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 633.

Yeni nesilden telgraf operatörleri ve yöneticiler çıkartmak için teknik eğitim gerekliyken, telgraf aletleriyle çalışmak için bir tamir dükkânı da gerekliydi. Osmanlı yönetimi böylece, sonunda küçük bir fabrika olan başka bir maceraya da atıldı. Başlangıçta yabancı uzmanlar tamir ve bakım çalışmalarını yaptılar. Fakat 1859 gibi erken bir tarihte Varna telgraf ofisindeki memur olan, Mikail Efendi bir telgraf makinası yaptı ve başarıyla kullandı. Kendisinin usta bir makinist meslektaşı Besim Efendi de Varna'da, 1861'de başka bir telgraf makinası yaptı. Fakat 1869'a kadar Osmanlı telgraf sisteminde kullanılan tüm makineleri ithal ediliyordu. Belirsiz bir tarihte İstanbul'da bir tamir dükkânı kuruldu. Başlangıçta saatçiler ve saatçilerin çırakları tamir işini öğrenmek için en uygun kişiler olarak seçildiler. 1869'da tamir dükkânı, iki ayda yüz makine ürettiği söylenen küçük bir fabrikaya dönüştü. İstanbul telgraf ofisinin bulunduğu caddenin karşısında büyük ahşap bir binada kuruldu. Terzihanede, binanın bilinen ismi, Besim Bey fabrika müdürüydü ve diğer ikisi 1871'de onunla birlikte çalıştı. İki yıl sonra 11 çalışanı vardı. 1915'teyse 100'ün üzerideydi. Fabrika on yıl içinde üç kere taşınmak zorunda kaldı, fakat 1881'de saray surlarının karşısında, telgraf ofisinin arkasında kalıcı bir binaya yerleşti. 1918'de fabrika 5.000'nin üzerinde telgraf aracı, pek çok pil ve aksesuar üretti. Her makina ithal maliyetiyle karşılaştırıldığında, Osmanlı bütçesine önemli miktarda katkıda bulundu. Fabrikada yapılan makinalar 1884'de Viyana'da, 1893'de Chicago'da, 1911'de Turin'de sergilerde sergilendiği ve ödüller aldığı için, ürünler Osmanlı İmparatorluğu'nu teknik anlamda doldurmasına yardımcı olmuş olabilir. Belki ki fabrika bazı iyi Osmanlı makinistleri de eğitmişti⁵⁸.

İstanbul'un desteğiyle araçları onarmak ve bakımını yapmak Balkanlar'a ve Anadolu'ya uzanan telgraf ağını onarmak ve bakımını yapmak farklı şeylerdi. Hattın bakımının güçlükleri çok fazlaydı ve İngilizler sürekli olarak Osmanlılar'ın sanatlarında usta olmadıklarından, işlerinin hat kopmaları ve bazı diğer sebeplerden dolayı çok sık durduğundan yakınmaktaydılar. 1904 gibi ileri bir ta-

58. Yazıcı, "Telgraf Fabrikası", s. 70-81; Ergin, *Maarif Tarihi*, 2: s. 622; Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 663-666.

rihte bile İstanbul-Fao hattındaki beş kesilme toplam 65 gün sürmüştü⁵⁹. Hava koşullarının yol açtığı güçlükler de büyüktü: İran Körfezi yakınında, bir uçta sıcak hava, kuzey uçta, Anadolu ve Balkanlar'da soğuk hava olabiliyordu. Şubat 1856'da Fransız yapımı hattı yöneten binbaşı Biddulph; Rusçuk yakınlarındaki kasvetli, dağlık araziden "buzun telin çapında bir inçlik kalınlaşma yapmasından dolayı kopan bir millik bir telgraf ağını geçtik. Aynı anda sert bir rüzgar esiyordu. Korkutucu derecede soğuktu. Fakat henüz Fransız Surveillant teli bağlamaya çalışıyordu"⁶⁰ şeklinde mesaj yolluyordu. Bakım bazen acımasızdı. Diğer yerlerde insanlar telgraf tellerine zarar verebilirlerdi. Güneydoğu'da Diyarbakır ve Musul yakınlarında, daha güneyde Irak'da özellikle dikbaşlı Arap kavimlerinden korkuluyordu. Musul'daki İngiliz konsolosu kışın yakıt veya çadır direkleri olarak kullanmak üzere Bedevîlerin direkleri sökebileceğini nakletmişti⁶¹. Gerçekte kavimler İran'da Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan daha yıkıcıydılar; fakat kopmalar için potansiyel vardı. Bazı araziler hatlara girişi güçleştiriyordu. Lacoine, "Türkiye, otoyolların ve demiryollarının bilinmediği yerlere telgraf hatlarını tanıtan ilk ülkeydi" diye yazmıştı⁶². Biraz abartmıştı. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda çok az otoyolu vardı ve demiryolları yavaş yavaş tanıtılıyordu. Fakat çoğu telgraf hattı ülkenin içinden geçiyordu.

Hat bakımı sorunu ancak, sürekli ve günlük teftiş ve onarımla halledilebilirdi. Osmanlı telgraf idaresi, bekçileri, gözcüleri, tamircileri ve süvarileri kullanarak, hattın belirli taşra uzantılarında görevli müfettişlerle birlikte bunu yapmaya çalıştı. Hatların sürekli olarak teftiş edilmesi ve telgraf araçlarının incelenmesi kanunlarla zorunlu kılındı; 1876 kanunu bir hat bekçisinin dağlık arazide her üç saatte bir, düz arazide her beş saatte bir, demiryolu hattında her

59. Lorimer, *Gazetteer*, I, Kısım 2: 2422.

60. Biddulph, *Report*, 1856, s. 6.

61. Biddulph, *Report*, 1860, s. 31-32.

62. Emile Lacoine, "Elektriğin Memleketimizdeki Tatbikatı", *Tercüman-ı Hakikat ve Servet-i Fünun*, (Special issue, 1895), s. 38-40. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, (Montreal, 1964), s. 257. Niyazi Berkes'in alıntı yaptığı Emile Lacoine'in eseri. Berkes, tam referans sayfasını vermemektedir.

sekiz saatte bir teftişte bulunmak üzere görevlendirmesini şart koşuyordu. Muhtemelen bu yöntem bazı Balkan hatlarında başarılı oldu. İstanbul'dan Edirne-Şumnu'ya dört nöbetçi kulübesi dikildi. Fakat böyle yakın teftişin Anadolu'da başarılması mümkün gözükmemekteydi. Ancak, Musul'un güneyinden itibaren Irak bölgesinde devlet; Arap, Kürt ve Türkmen aşiretlerinin hatlarda devriye gezmesi için personel yerleştirmelerini istedi. Eğer kampları veya köyleri civarındaki hatlar zarar görmezse, kendilerine para ödenecekti. Önde gelen aşiret reislerine "mütevazi bir devlet yardımı" verilecekti. İlgiçtir ki, Bâb-ı Âli, dağıtım için Bağdat'taki İngiliz genel konsolosuna güveniyordu⁶³.

İşin bir de yıkıcılık yönü vardı ve bu yıkıcılık yalnızca hat müfettişlerinin uyması gereken bazı ayrıntılı kanunların ortaya çıkmasına değil, yeni yasanın yapılmasına ve yasalarının sıklaştırılmasına da yol açtı. Yıkıcılık, ilk Osmanlı hattı 1855'de Edirne ile Şumnu arasında kurulurken başladı. Birisi bir parça tel çaldı, böylece hattın tamamlanmasını ve açılmasını geciktirdi. Bir eski Osmanlı telgraf tarihçisi "devletin o andan itibaren herkese hattı bozanların ağır bir şekilde cezalandırılacağına dair bir kanun çıkardığını ve ilân ettiğini" yazdı⁶⁴. Böylece telgraf Osmanlı ceza yasasına bir hat bağlanır bağlanmaz girdi.

İki yıl içinde telgrafı korumak için üç maddelik bir kanun çıkarıldı. Bu kanun, Kırım savaşı sonrası dönemde kanun tasarıları hazırlama görevi verilmiş yeni bir organ olan Tanzimat meclisi tarafından hazırlanmıştı. Kanun, telgraf direklerine, tellerine, izolatorlere veya araçlara, ya da herhangi bir şekilde haberleşmeyi durduranlara, veya durduranların eylemlerinde ve ayaklanmalarında rol alanlara çeşitli para cezaları ve hapis mahkumiyeti veriyordu⁶⁵. Ka-

63. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 266-578; Rawlinson, **Notes**, s. 8-9. Müfettişler için ayrıntılı direktifler. Tarihi yoktur fakat her halükarda 1872'den önce **Düstur**'da ve Tanrıkut'ta geçmektedir.

64. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 551; 1876 tarihli beyanı alıntıdır.

65. **Ibid.**, s. 583; Yazıcı, "Telgraf Fabrikası", s. 71. Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876**, (Princeton, 1963), s. 52-53. Tanzimat Meclisi ile ilgili Roderic H. Davison'un eserine bakınız.

nun, hem dikkatsizlik, hem de kötü niyetlilik durumlarında ceza veriyordu. İnsan hatlara verilen zararın belki de halkı cahil bırakma taraftarlarının ve batıl inançlı kişilerin muhalefetinden kaynaklandığı izlenimine kapılmaktadır. Belki bazı yerlerde insanların merkezî hükümet tarafından kontrol edilmekten nefret etmelerinden kaynaklanabilir. Yeni kanun nerdeyse harfi harfine 1858'de ilân edilen Osmanlı Ceza Yasası'na eklendi⁶⁶. Yasanın çoğu hükümleri muhtemelen Fransız ceza yasasından alınmıştı, çünkü yasa batılılaşmada başlıca aşamalardan biriydi. Telgrafa zarar vermekle ilgili üç madde Fransız modelinden ziyade, Osmanlı deneyimine bağlı gibi görünmektedir. İlginçtir ki, vilâyetlerin idaresiyle ilgili yeni yasada, 1867'de çıkarılan vilâyet kanununda telgraf geçmemektedir. Çünkü o kanun yolların korunma zorunluluğu ile ilgili olarak çeşitli hükümler içeriyordu⁶⁷. Fakat telgraf, ertesi yıl demiryollarının güvenliği ile ilgili olarak kabul edilen genel yönetmelikte ortaya çıktı: "Her kim isteyerek demiryoluna zarar veya ziyan verirse... veya demiryolu istasyonları arasındaki telgraf haberleşmesini engelleyen... herhangi bir araç kullanırsa... 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılacaktır"⁶⁸.

Telgraf, Osmanlı devletini ceza kanununun daha da ötesine giden kanun ve yönetmeliklerle ilgili pekçok çalışmaya yöneltti. Telgraf sisteminin idaresiyle ilgili temel 79 maddelik bir set 24 Ekim 1859'da resmen ilân edildi. Mesajların gönderilmesini, öncelikler (ilkönce devlet telgrafları geliyordu) devlet görevlilerinin idaresini, çırakların eğitimini, onarımları ve daha bir çok hususu düzene soktu. Yeni sistemin çok kırtasiyecilik yarattığı açıktır. Daha önce belirtildiği gibi hat müfettişleri için kurallar çıkarıldı. 1914'te inanılmaz derecede uzun bir liste hangi devlet çalışanlarının telgraf göndermesine izin verildiğini belirliyordu. Kimlerin mesaj yollarken

66. Young, *Corps de droit*, 7: s. 28, 134-136.

67. Text in Grégoire Aristarchi, *Législation ottomane*, (Constantinople, 1873-1888), 3: s. 7-39.

68. Text *Ibid.*, s. 228, Makale 4.

şifre kullanıp, kimlerin kullanamayacağını gösteren kurallar da vardı⁶⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'na telgrafın girişi iç hukukta olduğu kadar, uluslararası ilişkilere ve uluslararası hukuka da yansıtıldı. Yabancı şirketlere ayrıcalıklar, yabancı müteahhitlerle anlaşmalar bu ilişkilerin sadece bir yönüdür ve bazen devletlerarası ilişkiler alanına da girebilir idi⁷⁰. Ayrıca Bâb-ı Âli, 1865'de kurulan Uluslararası Telgraf Birliği'nin bir üyesi oldu. O zaman telgraf direktörü olan Agaton Efendi Paris'deki ilk konferansta Bâb-ı Âli'yi temsil etti⁷¹. Telgraf, bağımsız devletler arasında müzakere edilen anlaşmalara göre uluslararası düzeyde düzenlendiği için, Osmanlı İmparatorluğu bunların çoğuna katıldı. İlki İstanbul'da 21 Ocak 1857'de Bâb-ı Âli ile Avusturya arasında, Avusturyalı büyükelçi ve Osmanlı dışişleri bakanı arasında imzalandı. Haberleşme, ödenecek ücretler ve uygun telgraf diliyle ilgili kurallar kondu. Resmî telgraflar sayılarla kodlanmalıydı; her beş rakam bir kelime olarak değerlendirilecekti. Özel kişilerin şifre kullanmalarına izin verilmeyecekti. Bâb-ı Âli'nin 1857 ile 1875 arasında taraftar olduğu bu ve diğer telgraf anlaşmaları, 1910'a kadar genişleyen ve yenilenen ek hükümlerle birlikte dört yüz sayfaya ulaşmaktadır⁷².

Ayrıca telgraf, Bâb-ı Âli'ye uluslararası ilişkilerin diğer bir yönünü, meteorolojik bilgi alışverişini tanıttı. Telgrafla ilgili bilgi alışverişi için 1863'de uluslararası bir organizasyon düzenlendi. Bâb-ı Âli buna 1868'de başladı. O zamandan başlayarak gerçekte bir meteoroloji istasyonu olan İstanbul Gözlemevi, imparatorluktaki dağınıklık haldeki şehirlerden günlük raporlar alıyordu. Karadeniz'de Trabzon, Ege'de İzmir ve Selanik, Akdeniz'de Beyrut, İran Körfezi'nde Fao ve diğer merkezler bilgi gönderdiler ve İstanbul bu bilgi-

69. *Düstur*, 2: s. 348-362, Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 584-591. 27 Rebiülevvel 1276 (24 Ekim 1859) tarihli temel yönetmelikler, çalışanlar ve ofislerle ilgili eserler.

70. R.S. Newall, *Observations*, Şirketin Bab-ı Âli ve İngiliz hükümetiyle sert ilişkilerinin bir örneğini veren eser.

71. Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 666-670, 711, 714.

72. I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte ottomane*, (Paris, 1864-1911), Cilt II.

leri özetleyerek Paris'e, Berlin'e, Viyana'ya, Roma'ya, St. Petersburg'a ve Macaristan istasyonlarına sırasıyla telgraf yoluyla bilgi gönderdi. Buna mukabil İstanbul muhtemelen Osmanlı ülkelerini etkileyecek olan hava şartları ile ilgili günlük bilgi alıyor ve yaklaşan fırtınalara karşı liman şehirlerini uyarılabiliyordu⁷³.

Elektrikli telgrafın başlıca siyasî etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda gücün merkezîleşmesine yardımcı olmaktı. Osmanlı arşivleri Tanzimat döneminin sonlarında, II. Abdülhamit ve daha sonra da Jön Türkler döneminde Bâb-ı Âli'den vilâyet devlet görevlilerine, buralardan Bâb-ı Âli'ye gönderilen telgrafların kopyalarıyla doludur. Çoğu yerde durumun sık sık kontrolü telgraftan daha önce olduğundan iş çok daha kolaydı. Örneğin vilâyetlerin ve sancakların valilerine, askerî birliklere ve jandarmalara emir göndermek çok daha kolaydı. Elektrikli telgrafın özelliği ulaşım ile haberleşmeyi birbirinden ayırmasıydı. Önde gelen öğrencilerden biri, "telgrafın iletişimi coğrafyanın sınırlarından kurtardığını" söylüyordu⁷⁴. Bu sistemden yararlananların başında Devlet geliyordu. Güç emir yoluyla merkezden yansıtılmaktaydı. Devletin kolunun uzun oluşundan duyulan korku, önde gelen Osmanlı devlet adamlarından biri olan ve Kıbrıslı Mehmet Paşa'dan kaçmaya çalışan bir Osmanlı kadının ifadesinde yansıtılmaktadır. 1866'da Melek Hanım ve çocukları Çanakkale Boğazı'ndan Ege'deki Pire'ye kaçmak üzere İstanbul'da gemiye binmişlerdi. Anılarında "Büyük Boğazlar'a indiğimizde her dakika tehlikenin gittikçe daha uzağına, o korkunç, sessiz, ateşli mesajcıdan, telgrafın eriştiği menzilden öteye yaklaşıyorduk. Ümidimiz arttı ve cesaretimiz çoğaldı"⁷⁵.

Beyrut'da bir Amerikan misyoneri olan Henry Harris Jesup'un 1874'de yazdığı objektif yargı, Osmanlı dökümanlarından alınan izlenimi doğrulamaktadır: "Bir telgraf servisi var. Bu servisin yeterince eksikliği olmakla beraber İstanbul'daki merkezî gücün

73. N. Gökdoğan, "Türk Astronomi Tarihine bir Bakış", *Tanzimat*, (İstanbul, 1940), I: s. 473-474.

74. James Carey, "Technology and Ideology: The Case of the Telegraph", ms., s. 3-4 alıntı s. 4.

75. Melek Hanım, *Six Years in Europe*, (London, 1873), s. 5.

tüm bir imparatorluğu makina gibi işletmesini sağlıyor"⁷⁶. Charles Eliot'un II. Abdülhamit'in otokrat döneminden yaklaşık yirmibeş yıl sonra yazılmış olan telgrafla ilgili pasajı aynı yargıyı daha sert bir şekilde belirtmektedir:

"Türkler demiryolunu az sevdikleri için, telgrafın büyük savunucularıdır. Çünkü telgraf kendi devlet görevlilerini kontrol altında tutmayı arzu eden bir despot için en güçlü araçtır. Artık bir vilâyeti valiye emanet etmeye ve gerektiğinde boynunun vurulması için gelmesini beklemeye gerek yoktur. Telgrafla ona emir verilebilir, ne yaptığı keşfedilebilir, azarlanabilir, geri çağırılabilir, onun aleyhine bilgi vermeleri için tebaasına talimat verebilir ve genel olarak tüm gerçek gücünden mahrum bırakılabilir. Osmanlı idaresi halkın rahatıyla az ilgilendiği için, valiyi sık sık telgraf ofisine çağırırlar ve onunla haberleşmeyi istedikleri sürece telgrafı kendi te-kelleri altına alırlar"⁷⁷.

Telgraf yerel otoritelerin denetlenmesi görevinde de kullanıldı, çünkü vatandaşlar dertlerini merkezî hükümete telgraf yoluyla iletebiliyorlardı. Çare arayan bireylerin veya grupların verdiği dilekçeler Osmanlı dökümanları arasında oldukça yaygındı. Ancak bu kolaylığın merkezî hükümete zararlı bir yan etkisi de vardı. Çünkü bireyler veya gruplar telgraf aracılığıyla, Osmanlı otoritelerinin bazı eylemlerine karşı kendilerine destek vermeleri için dış güçlerin temsilcilerine de başvurabiliyorlardı.

Osmanlı devletinin bir şubesi olarak Dışişleri Bakanlığı, elektrikli telgraftan, diğerlerine nisbetle daha büyük ölçüde etkilendi. Çünkü çalışmasının nerdeyse tümü haberleşmeye, haberleşme de uluslararası ilişkiye bağlıydı. Bakanlık ve yurtdışında büyükelçiliklerde ve konsolosluklardaki temsilcileri, kaybolan, geciken ya da tahrif edilen mesajlar problemiyle karşı karşıya oldukları halde, yeni iletişim aracına çabuk alıştılar. Sıkıntının bir kısmı telgrafların

76. Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, (New York, 1910), 2: s. 438, mektuptan ahıntı 19 Eylül 1874.

77. Odysseus, *Turkey in Europe*, s. 158-159. Bunların bazılarından Bernard Lewis bahseder, *The Emergence of Modern Turkey*, (London, 1968), s. 187. Bkz., Harold Innis, *Empire and Communications*, (Toronto, 1972), s. 7.

kodlanması veya kodların çözülmesi sırasında ortaya çıktı. Her iki durumda da yanlışlıklar kolaylıkla ortaya çıkabiliyordu. Anlaşılmayan rakam dizileri gönderen telgraf operatörleri de problem yaratabiliyordu.

Mesajın gönderilmesi için geçen zaman 1855 öncesi yıllardan itibaren oldukça azaltılmasına rağmen, bir kurye mesaj göndermek zorunda kalınca, telgrafın beraberinde getirdiği dezavantajlar da yok değildi. Dezavantaj, karar vermek için zamanın büyük ölçüde kısa olmasıydı. Diğer devletler, artık İstanbul'da ne kadar hızlı haberleşildiğini iyi bilerek, Bab-ı Âli'den kısa sürede bir cevap isteyebilirlerdi. Bakanlar kurulunda kollektif tartışma ve mutabakatla varılan temkinli kararlara alışmış olan Osmanlı devleti için, hız talebi hoş değildi. Örneğin, 1856'da Kırım Savaşı sonunda Paris barış kongresi sırasında, ilk tam yetkili olan sadrazam Âli Paşa'ya birkaç defa Bab-ı Âli den hemen kararı almak zorunda olduğu söylenmişti. Bir keresinde müttefikleri İngiliz ve Fransız tam yetkililer, iki gün içinde yeni direktiflerle bir cevap alması için ona baskı yapmışlardı. İki gün, Paris'ten İstanbul'a, bir kere buna cevap olarak bir telgrafın gitmesi için gereken normal zamandı⁷⁸. Bu ve diğer durumlarda Bab-ı Âli yeni hız gerekliliğine olabildiğince uyum sağlamaya çalıştı. Ancak telgrafın toplu etkisi hızlı olmak için baskı yapılması gibi olumsuz yönleriyle birlikte, olumlu yönlerini de içeriyordu.

Telgrafın ilginç bir yan etkisi de, haberleşmenin kısa ve öznlü niteliğine rağmen, dışişleri bakanlığındaki kırtasiyeciliği görünüşte azaltmaktan ziyade artırmasıydı. Yeni telgraf formları, ek kodlama ve kod çözme dereceleri dolayısıyla ve ayrıca telgrafların içeriği genellikle daha sonra kurye tarafından gönderilen uzun mektuplarla doğrulandığı için ek kırtasiye ortaya çıktı⁷⁹.

Telgrafın hem kültürel, hem de siyasî etkisi vardı. Osmanlı İmparatorluğunda batı etkisi için bir araç oldu. Etkinin çoğu başlan-

78. Başbakanlık Arşivi (İstanbul), Irade, 1271, Hariciye 6592/4, lef 6. Âli Paşa'nın Paris'ten İstanbul'a tarihsiz bir telgrafı. Fakat muhtemelen 19 Mart 1856 tarihlidir.

79. Daha detaylı bilgi için Davison'un "The Effect of the Electric Telegraph on the Conduct of the Ottoman Foreign Relations", yakında yayınlanacak, **Proceedings of Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes**, Minneapolis, Ağustos 16-19, 1988, adlı eserine bakınız.

giçta Osmanlılar'ın müdürü olan, Osmanlı tebaasıyla yanyana çalışan Fransız ve İngilizlerle oluştu. İnşa ekibiyle temaslar başladı; 1855'te İstanbul-Edirne-Şumnu hattında çalışan M. De la Rue ve onun Fransız ekibi ile 1858'de ve sonra Üsküdar-Bağdat-Basra-Fao hattında çalışan Binbaşı Biddulph ve İngiliz ekibi, 1858'de 17 İngiliz ikinci hat için çalışmaya başladı⁸⁰. Ermeni bir tercümanları vardı. Bu yüzden Türklerle İngilizler arasında doğrudan konuşma imkânı sınırlanmış olabilir. İngiliz ekibin teknolojik etkisi şüphesiz en çabuktu. Anadolu üzerindeki hat bir kere işlemeye başladığında çalışanların çoğu Osmanlı gibi görünüyordu. Tabii ki, körfez üzerinde bulunan Fao'daki telgraf ofisinde 50 İngiliz vardı. Ancak Avrupa yakasında Osmanlı yönetimi tarafından çalıştırılan Fransızlar'ın sayısı da oldukça fazlaydı. Başlangıçta M.De Lusson İstanbul telgraf ofisini yönetti. Beyoğlu ofisinin ilk yöneticisi gerçekte İngiliz (veya İrlandalı) Mr. O'Connor'dı. Yerine bir Fransız geçti. Bundan sonra tüm Beyoğlu yöneticileri Osmanlı oldu. 1856-1858 yıllarında Balkanlar'da telgraf ofislerinde ve İstanbul'da çalışan kişilerin bordrolarında bir düzineden fazla Fransız ismi ve diğer milletlerden isimler vardı⁸¹. Osmanlılar'ın çalıştırdığı yabancılar genellikle bu dökümanlarda "Mösyö" olarak geçiyorlardı. Osmanlılar'a ise "Efendi" veya "Bey" deniyordu. Dışardan getirilen uzmanların ücretleri Osmanlılar'inkinden çok daha yüksekti. Bir gün telgraf komisyonu, M.De Lusson ile meslektaşısı M. Thierry'nin ücretlerinin toplamıyla 5 Osmanlı'nın işe alınabileceğini ve diğer 8'inin de maaşının arttırılabileceği beyanında bulundu⁸².

Hayatî görevler olan müfettişlikte ve hatların gözetiminde başlangıçta, imparatorluğun 8 müfettişliğinde yalnızca batılılar görevlendirilmişti. Başkan, bir Polonyalı olabilir (M.Holeviski ya da Helvenski); diğerleri Fransız ve değişik milletlendendi. Listedeki 13 tamircinin dört ya da beşi batılıydı. Müdür olarak gözlemesinde Rum

80. Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 580-583. Biddulph, *Report*, 1860. Biddulph'un ve diğerlerinin çalışmasıyla ilgili dökümanların yayımlandığı eser (Tanrıkut). 17 İngiliz'in adı listelenmiştir (Biddulph).

81. Yazıcı, "Dil Konusu," s. 754; Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 492.556-559, 563-564.

82. Yazıcı, "Dil Konusu", s. 754 n. 4

olduğu belli olan bir kişi-M. Aristidi Kumbari ile Fransız olan iki müdür yardımcısı vardı. Bunlardan biri ayrıca bilim ofisinin başkanı ve Darüşşafaka'da öğretmen olan M. Emile Lacoine'di⁸³. Polonyalılar telgraf inşasında ve işletiminde önemli rol oynadılar. 1831 ve 1863'te Rus Polonya'sında milliyetçi ayaklanmaların mağlubiyetinden sonra, birçok Polonyalı Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Bunların arasında oldukça az mühendis vardı. Bunlardan biri İstanbul-Şumnu hattının kurulmasına yardım etti. Başka biri Üsküdar-İzmit hattını kurdu. 1860'larda Mithat Paşa valiyken diğerleri Tuna vilâyetinde görevlendirildi⁸⁴. Çok azı Osmanlı tebaası oldu ve çoğu kültürel açıdan son derece Fransız niteliklerine sahiptiler. Çeşitli Avrupa ülkelerinden olan bu bireylerin kültürel etkilerini tahmin etmek zordur. Fakat pekçoğu tüm hayatlarını Osmanlı İmparatorluğunda, genellikle devlet görevinde, bazıları da yine telgraf servisinde geçirdiler. Bugün Haydarpaşa İngiliz mezarlığında, Beyoğlu telgraf ofisini Osmanlılar'la paylaşan İngiliz telgraf şirketinin İstanbul istasyon şefinin mezartaşındaki yazıyı okuyabiliyoruz: "Charles James Weale-Genel İstasyon Şefi ve İstanbul Doğu Telgraf Şirketinin müfettişi-7 Mayıs 1856-13 Aralık 1913".

Osmanlı telgraf sisteminde çalışan yabancıların nerdeyse tamamı, Fransız milliyetinden olsun olmasın Fransızca konuşuyorlardı. Bundan dolayı ve Fransızca şüphesiz 19. yüzyılın baskın uluslararası dili olduğu için, gideceği yer ister ülke içinde, ister ülke dışında olsun, Osmanlı sistemine gönderilen ilk telgraflar Fransızca'ydı. İstanbul-Bağdat-Fao hattında telgrafçıların İngilizceyi'de bilmeleri gerektiği hükmüne rağmen, İngilizce hiçbir zaman aynı şekilde yaygın kabul görmedi. Telgraf, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca eğitimi için büyük bir teşvik olmuş olabilir. Fransızca bilgisi yeni işlere ve ayrıca batı uygarlığının pekçok yönüne kapıları açabiliyordu⁸⁵. 1855 Kasım ayı başlarında, Bâb-ı Âli, bütün yabancı elçi-

83. Tanrıku, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 492,5572,613,634-635.

84. Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)*, Warsaw, 1935), s. 191, 201; Biddulph, *Report*, 1860. s. 29 dipnot.

85. Yazıcı, "Dil Konusu", s. 752-753. Yazıcı, Fransızca'nın kullanımını, Fransızlar'ın ilk Osmanlı hattını kurdukları ve malzemelerin Fransa'dan geldiği gerçeğine dayandırır. Fakat 19. yüzyıl Avrupa kültürü dikkate alındığında, Fransızca, Fransız inşaatçılar ve malzemeciler olmaksızın kullanılmış olabilir.

lere, telgrafta kullanılacak Fransızca Lâtinçe harflerin kullanılabilceği broşürle birlikte tarifeyi de dağıttı⁸⁶. 1857'de Avusturya'yla Bab-ı Âli'nin telgrafla ilgili yaptığı ilk uluslararası anlaşmada, uluslararası nitelikte olan devlet telgraflarının Fransızca, Almanca, İtalyanca veya İngilizce olması şart koşulmuştu. İngilizce hariç aynı dilleri konuşan özel kişiler için de aynı şartlar vardı. Tüm durumlarda telgraflar Türkiye içinde Lâtin harfleriyle yazılmalıydı. 1896'da telgraf gönderilirken Bab-ı Âli tarafından kullanılması kabul edilen dillerin sayısı 37'ye yükseltildi. Ancak tüm bu dillerin Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekten kullanıldığı şüphelidir⁸⁷. Türkçe, 37 dil-den biriydi. Fakat İmparatorluğun sonuna kadar, Fransızca Türkçe ile birlikte başlıca telgraf dili olarak kaldı. Fransızca bazı dairelerde, idarî dil olduğu kadar mesajlar için de bir iletişim aracıydı⁸⁸.

Türkiye'de ilk telgraf, 3 Mayıs 1856'da Edirne'den İstanbul'a gönderildi. Varna-Bükreş hattı müfettişi olan Fransız Le Comte Enklès'den 1855'de meslek içi eğitim alan Mustafa Efendi'nin çalışmalarının bir ürünüydü. Tercüme Bürosu'nun bu iki öğrencisi Fransızca biliyorlardı, fakat Morse araçlarıyla Türkçe telgraf göndermek istiyorlardı. Bu yüzden, bir Türkçe Morse kodu üzerinde çalıştılar ve aynı nokta ve çizgi sistemini Türk alfabesinin harflerine uyarladılar. O yıldan sonra kodlarını İstanbul bürosundaki diğer Türkler'e öğrettiler. Kısa sürede, o zaman ancak 22-23 yaşında olan Mustafa, Edirne telgraf bürosunun başına geçti. Orada çalışmasına devam etti ve ilk telgrafı Türkçe gönderdi. Tamamı 128 kelimelik olan telgraf, İstanbul'da Billurîzade Mehmet'e gönderildi. Bu başarıdan sonra, Edirne valisi Bab-ı Âli'ye telgraflarını Fransızca'dan ziyade Türkçe göndermeye başladı. Bundan sonra Türkçe'nin kullanımı, Osmanlı sisteminde yaygınlaştı⁸⁹.

86. USNA, Record Group 84, **Notes from Porte, 1852-58**, No. 6, 11 Rebiülevvel 1272/22 Kasım 1855.

87. Young, **Corps de droit**, 4: s. 347-348, 1896 Budepeşte anlaşmasının uygulanmasıyla ilgili yönetmelikler.

88. Resmî telgraf formları Osmanlı sisteminin ismini Fransızca verir. Başka isim değişiklikleri de olmuş olabilir.

89. Yazıcı, "Dil Konusu" s. 755-759; Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 753-754; Ergin, **Maarif Tarihi**, 2: s. 621. Türkçe ilk telgrafın doğru tarihi problemi tartışılmakta ve belli ki Yazıcı tarafından çözülmektedir. Ergin oldukça yanlış görünen 1861 tarihini verir. Türkçe telgrafın metni Yazıcı'da sayfa 756'da mevcuttur.

Mustafa'nın kodunun gönderirken zaman aldığı ve maliyetin artmasına yol açtığı ortaya çıktı. Problem, Mustafa'nın uluslararası Morse kodunu aynen kopya etmiş olmasıydı. Yalnızca Lâtin alfabesindeki sıraya göre her harfin kod sembolünü almıştı-A, B, C ve benzeri. Bu harfleri, Türk alfabesindeki her harfin sırasına uyarlamıştı: elif, be, pe. Sonuçta daha az kullanılan Türk harflerinin bazısının kısa kod sembolü, en çok kullanılan harflerin bazılarının daha uzun nokta ve çizgi sembol dizileri vardı. Problem, Kastamonu'da müfettiş, Beyoğlu'nda istasyon şefi ve yardımcı şef olan deneyimli telgrafçı İzzet Bey tarafından 20 yıl sonra düzeltildi. İzzet, en çok kullanılan harflerin en basit sembolleri olacak şekilde noktaları ve çizgileri yeniden düzenledi. Ulaşımı % 20 hızlandıran İzzet'in sistemi, imparatorluğun sonuna kadar küçük değişikliklerle kullanıldı⁹⁰. Batı sisteminin adaptasyonununun, taklit yazıdan daha iyi olduğu kanıtlandı. Türk alfabesindeki Arap harflerini simgeleyen İzzet'in kodu yaygın bir şekilde kullanıldığı halde, uluslararası Morse kodu da, Lâtin harfleriyle yazılmış Türkçe mesajları göndermek için bazı bölgelerde kullanılmaya devam etti. Harfler Fransızca'da olduğu gibi telaffuz edildi. Bu yüzden telgrafla "Bouguidje onikide chemindeferle guelib"-- "Bu gece onikide şimendiferle gelip" modern Türkçe'de yazılışdır-yazıyordu⁹¹.

Yazılı Türkçe'nin sadeleştirilmesini ve daha fonetikleşmesini sağlayacak işaretlerle Türkçe kelimelerin yazımının geliştirilmesini savunan birkaç 19. yüzyıl Osmanlı yazarının düşüncesine, telgrafın çok katkıda mı bulunduğunu, yoksa hiç katkıda bulunmadığını mı tahmin etmek güçtür. Acaba telgrafın kısa ve öz tarzı, yalnızca dilin sadeleşmesine yazımın geliştirilmesine değil, birkaç Osmanlı'nın savunduğu Lâtin alfabesini kabul etme düşüncesine de yöneltmiş miydi? Bu konularda kanıt yoktur. Kesin gibi görünen şey, Fransız-

90. Yazıcı: Morse, Mustafa ve İzzet'in kodlarını Tanrıkut'un yaptığı gibi paralel sütunlarda vermektedir. İzzet, 1880-1888'de posta ve telgraf bakanı olmuştur. Shaw ve Shaw 428 karakterli bir "Osmanlı yazı makinesinden" söz etmektedir. Bu ifadenin kaynağı ve makinanın tarihi belirsizdir. Kaynak arşiv kaynağı veya Aziz Akıncan ya da Şekip Eskin olabilir.

91. Cümle 11 Ağustos 1887 tarihli, Philoxenides (orsova)'dan Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir telgraftan alınmıştır.

'ca'dan alınan ve Türkçe'ye başka Fransızca terminolojinin girmesini artıran, yeni kelimelerin Türkçe'ye telgraf aracılığıyla girmesi olayıdır. "Telgraf" en göze çarpan yeni Türkçe kelimedir. "Elektrik" artık oldukça yaygınlaşmıştır. Fransızca'dan alınmış olan ve Osmanlı kanunlarında ve yönetmeliklerinde geçen diğer teknik terimler porselen, izolatör, pil, servis, kablo'dur. Makine ve şifre çok daha yaygındır. Yönetmeliklerde geçen, fakat muhtemelen Türkçe'de diğerleri kadar uzun ömürlü olmayan Fransızca bir de terim şef döstasyon'dur. Kurallara göre, her telgraf müfettişi bir "Journal" (günlük) tutmak, bulguları ve faaliyetleri girmek zorundaydı. Sultan II. Abdülhamit'in son günlerinde bu kelime çok olumsuz bir anlam kazandı. Casuslar ve gizli ajanlar tarafından sultana ihbar edilen raporları simgeliyordu⁹².

Fransızca bilgisi, Osmanlı telgraf sisteminde azınlık gruplarının çoğu üyesinin işe alınmasının başlıca sebebi olabilir. Özellikle Osmanlı telgrafının ilk yirmi-otuz yılında, Rumlar, Ermeniler, Museviler ve Levantenler'in okullarında Fransızca eğitim görmüş olmaları ihtimali, Türklerinkinden daha yüksekti. Telgraf çalışanlarının listesinde, Avrupalı gezginlerin telgraf istasyonları hakkındaki gözlemlerinde azınlık çalışanlarının sayısı bunu doğrulayan istatistikler olmasa da, orantısız derecede yüksek görünüyordu. 1875-1877'de gezginler, İzmit'te bir istasyon şefinden, Mersin'de bir Rum istasyon şefinden, Tokat'ta bir Ermeni müfettişten söz etmektedirler⁹³. Eskiden tamircilerin çoğu Osmanlı gayrimüslimlerdi: 1878-1882'de Acemiyen Efendi ve 1909'dan sonra muhtemelen bir Levanten olan Madelli Efendi gibi⁹⁴.

Azınlık mensuplarının bulunduğu pozisyonların niteliği, özellikle bürolarda ve istasyonlarda, Anadolu'da Bağdat demir yolunda, yaklaşık olarak 1908'de, Ermeniler'in ve Rumlar'ın genellikle orta

92. *Düster*'dan örnekler, 2: s. 368-373, ve Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 594,636-637. O. de Schelchta-Wssehrd, *Manuel terminologique français-ottoman...* (Vienna, 1870).

93. Davis, *Life in Asiatic Turkey*, s. 190, 471-472; Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, (London, 1877), 1: s. 70,288.

94. Yazıcı, "Telgraf Fabrikası", s. 72-73, 79; Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 572,665.

düzy pozisyonlarda olduğu gözlemiyle uyuşmaktadır⁹⁵. Fakat telgraf sisteminde, bazı azınlık mensupları üst düzeylere yükseldiler. 1855'te başlangıç ile 1871'de posta sistemiyle birleşme arasında 11 telgraf direktörünün 5'i Müslüman, 6'sı gayrimüslimdi. Davud Efendi, Nasri Franko Efendi, Dikran Efendi, Aleko Efendi, Dikran Efendi (2. dönem), Agaton Efendi. Bazıları yalnızca kısa süre görev yaptı, fakat Krikor Agaton 4 yıl görev yaptı. Bundan sonra, telgraf ve posta servisleri birleştiğinde, vekiller arasında tekrar gayrimüslimlerin bulunduğu 1909'a kadar, tüm vekiller müslümandı. Uluslararası trafiği nedeniyle imparatorlukta en önemli tek büro olduğu iddia edilen Beyoğlu telgraf bürosunun, ilk iki İngiliz ve Fransız müdürden sonra bir dizi Osmanlı müdürü oldu. Osmanlılar İzzet, Acemiyan, Hasan, Andonyanis, Mustafa, Nesimi, Tevfik, Dikran ve İsmail Efendi. Bunlardan beşi Türk, ikisi Ermeni ve biri Rum'du. Rum Andonyanis görevi 30 yıl devam ettirdi⁹⁶. Beyoğlu bürosu, neredeyse tüm işleri, çok dil bilen Levantenler'in uluslararası dili olan Fransızca'yla yürüttü. 1867'de, alınan ve Beyoğlu'nda bir form üzerine tamamı Fransızca yazılan tipik bir telgraf, ulaşan telgrafi kaydeden olarak "A r. Stratigopouly" tarafından ve istasyon şefi olarak "Vartan" tarafından imzalandı. Muhtemelen bunların biri Rum, diğeri Ermeni'ydi⁹⁷.

Ancak, telgraf işçilerinin çoğu Türktü. Sistem, modernleşme eğilimlerini taşıyan genç Türkleri, özgür ruhları çekiyor gibi görünmektedir. Ancak yine kanıt olarak herhangi bir istatistik veri yoktur. Fransızca bilen ve daha önceki yıllarda Tercüme Bürosu'ndan gelenlerin çoğunun böyle eğilimleri vardı. Daha önce bahsedilenlere ek olarak, "ilk Türk iletişim memuru" olarak anılan Abdullah Feyzi Bey bir örnektir⁹⁸. Bu zat Tercüme Bürosu'nda görev yapmış-

95. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*, (New York, 1983), s. 78.

96. Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telegraf*, s. 306,492. Agaton aynı zamanda bir süre devlet bakanıydı. Muhtemelen Feyzi Efendi Agaton'dan sonra telgraf müdürleri listesinin sonuna eklenmelidir.

97. DBHE, Siyasî. Karton 6, dosya 11, Ottoman Embassy, London, Safvet Paşa no.2963/124, 5 Ağustos 1867.

98. Ergin, *Maarif Tarihi*, 2: s. 621.

tı ve Fransızca biliyordu. 1855'te telgrafçılık görevine başladı, Mustafa Efendi'den yeni Türk Morse'ünü öğrendi, rütbesi yükseldi. Ayrıca, ilk telgraf müdürü olan Billurîzade Mehmet Efendi'nin yeğeni olma avantajına sahipti. Müdür yardımcısı ve sistemin müdürü oldu. 1870'de Bern telgraf kongresinde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etti. 1872'de liberal Midhat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında posta ve telgraf bakanı (nazırı) olduğunda, kariyerinin doruğuna çıktı⁹⁹. Telgraf müfettişi olan Mehmet İzzet Efendi 1869'da İstanbul'da Farmason locasının bir üyesiydi ve muhtemelen telgraf sistemindeki birkaç kişi de Mason'du¹⁰⁰. Farmason telgrafçılarının en ünlüsü şüphesiz ki 1916'da sadrazam olan Jön Türkler'den Mehmet Talât Paşa'ydı. Talât Edirne telgraf bürosuna ücretsiz çırak olarak yaklaşık 1891 veya 1892'de girdi ve tamamen içinde olduğu 1908 ihtilâli öncesine kadar ağır ağır ilerledi. Daha sonra sadrazam olmadan önce, posta ve telgraf bakanı oldu¹⁰¹. Telgraf sisteminde, geleneksel dinî inançlara sahip olmayan başka Türkler de olmuş olabilir. 1864-65'te Erzincan istasyonunun müdürü olan Şevket Bey birkaç dervişe yakındı ve orada yeni bir Nakşibendi binasını açmaya yardım etmekle büyük bir hizmet yaptı. "Bizim kendinden geçmiş telgraf müdürü"¹⁰² tarafından duaya muhteşem bir davet yapıldı. Gönüllü, telgraf sisteminde çalışan hür Türk kadınlarının ilk temsilcilerini de bulmayı umuyor. Bu, muhtemelen ancak I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşti. Çünkü posta servisinde ilk kadın, İstanbul'da Haziran 1914'de iki Müslüman ve bir Musevî olmak üzere göreve alındı. Başka bir grup ise 1915'te göreve alındı¹⁰³.

99. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 714.

100. Paul Dumont, "La Turquie dans les Archives de grand Orient de France," in J.L. Bacqué-Grammont and Paul Dumont, **Economie et sociétés dans l'Empire ottoman**, (Fin du XVIII-Début du XX siècle) (Paris, 1983), s. 180, n. 29.

101. I.A. Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, (İstanbul, 1946), s. 574-575; Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 729-731.

102. Carter V. Findley, "Social Dimensions of the Dervish Life as Seen in the Memoirs of Aşçı Dede Halil İbrahim", in Bacqué-Grammont and Paul Dumont, **Economie et sociétés**, s. 139, 141-142.

103. Tanrıkut, **Türkiye Posta ve Telegraf**, s. 301. Postahanenin ilk kadın müdürü ancak 1930'da ortaya çıkar (sayfa 303,304).

Telgrafın etkisi, şu ana kadar bahsedilen Osmanlı hayatının tüm bu yönlerinin ötesine uzanmaktadır. Dört alanda müthiş önemi oldu: Demiryolu, savaş idaresi, ticaret ve gazetecilik. Nevarki, onlardan kısaca bahsedeceğiz. Çünkü her biri, daha detaylı çalışmaya değerdir. Batının sanayileşmiş ülkelerinde, demiryolu 10-20 yıl boyunca telgraftan önce geldi. Fakat 1884'de telgraf ilk defa İngiltere'de tren yollamak için, 1849'da Amerika'da kullanıldı. Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'na, demiryolu ve telgraf aynı anda geldi. Fakat yalnızca birkaç yüz kilometrelik demiryolu 1880'lerden önce döşenmiş ve lokomotifler ilk defa ancak 1888'de Viyana'dan İstanbul'a trenleri çekmişken, telgraf imparatorluğun tüm köşelerine hızla yayıldı. Fakat 1860'larda telgraf, trenin hareketini kontrol etmek ve demiryolunun mesajlarını göndermek için kullanılmaya başladı. 1869'da mevcut olan 320 telgraf istasyonundan 39'u özellikle demiryolu haberleşmesi için kullanıldı¹⁰⁴. Demiryollarının yavaş gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu 1877-78'de Rusya ile büyük bir savaşa girmişken askeriye yardımı az olacağı anlamına geliyordu. Buna karşın telgraf askeriye yararına kullanılmak için yeterince gelişti. 1914-1918 Büyük Savaş zamanında, telgraf Osmanlılar'ın plânlarında, birbirinden uzak dört cephesi Doğu Anadolu, Gelibolu, Irak ve Suriye'de askerî operasyonların gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynadı. Savaş diplomasisi dikkate alındığında, telgraf elbette ki Kırım Savaşı'nın bitmesinden önce de İstanbul'da kullanılıyordu. Telgraf çağından önce Avrupa'da son büyük uluslararası kriz, 1848-49 ihtilâllerinde ve bunu izleyen savaşlarda gerçekleşti. Osmanlılar'ı 1877'de Rusya'yla savaşa iten 1875-77 Balkan krizi sırasında, telgraf tüm uluslararası görüşmelerde önemliydi.

Devletten sonra, Osmanlı işadamları muhtemelen telgrafi en çok kullanan kişilerdendi. Bunun böyle olacağı beklenmekteydi. Tüccarlar veya "tüccarlar ve diğer insanlardan" yeni hızlı haberleşmeden yararlananlar olarak sık sık eski belgelerde söz edilmekte-

104. *Ibid.*, s. 615. Telgraftan ayrıca 1868 demiryolu yönetmeliklerinden de bahsedilmektedir. Not 68'e bakınız.

dir¹⁰⁵. Beyoğlu telgraf bürosu "büyükelçiler, yabancılar ve spekülâtorlerle birlikte" kafada plânlanmıştı¹⁰⁶. Belli ki tüccarlar telgrafa olumlu bakmışlar ve onu kullanmışlardır. Bursa'daki bir grup Müslüman ve gayrimüslim tüccar İstanbul'dan kendi şehirlerine bir hatın kurulmasını ve beşyüz telgraf direğinin parasını kendilerinin ödemeyi teklif etmişlerdi¹⁰⁷. 1871'de, Hakâyikü'l-Vekâyi gazetesi, telgraf sistemini kurarken yapılan ilerlemeleri gözden geçiren makaleler yayınlamıştı ve onun bankacılığı, ticareti, endüstriyi geliştirdiğini düşünüyordu. Eğer telgraf sistemi gelişirse, artan vergilerden ve gümrük vergilerinden dolayı devlet de kalkınacaktı¹⁰⁸. Osmanlı tüccarlarının telgrafı nasıl kullandıklarını öğrenmek ilginç olacaktır: Mal istemek, uzak piyasadaki fiyatları kontrol etmek, alış veya satış anlaşmaları yapmak, hava ve hasadın durumunu öğrenmek, alacakları güvenceye almak, dış kambiyo rayiçlerini izlemek, iş ve başka yerdeki acentaların temsilcilerinden mesaj almak ve mesaj göndermek.

İster dar manâda iş haberleri olsun, ister en geniş anlamda dünya olayları olsun, haberler telgrafla daha önce başka bir araçla olduğunda daha hızlı yayılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda başlangıçta telgrafla alınan haberlerin en çok tüketicisi şüphesiz ki devletin kendisiydi. Fakat özel kişiler de tüketiciydi. Onlarla ilgili telgrafla gelen haberlere ek olarak, kişiler ve cemiyetler muhtemelen, imparatorluğun tamamında telgraf istasyonlarından haberler de alıyorlardı. Bu telgraf istasyonları haberleri alıyor ve uzak noktalara tekrar iletiyorlardı. "Yalnızca birkaç dakika için de olsa, telgraf operatörünün bilgiyi tekeli altında bulundurduğu" belirtiliyordu¹⁰⁹. Ayrıca operatör, bilgi dağıtma pozisyonunda da bulunuyordu. Örnek olarak, 1877'den önce Tokat'da bir telgraf memuru bu durumda bir müfettiş, bir gezgine tüm mevcut atların satın alınması için

105. *Ibid.*, s. 578, 22 Ramazan 1272 (18 Mayıs 1858) yılında yazılan bu mazbatadan 1859'daki temel yönetmelikler için yukardaki 69 nolu nota bakınız.

106. *Ibid.*, s. 492.

107. *Ibid.*, s. 579; Yazıcı, "Dil Konusu" s. 757.

108. *Hakâyikü'l-Vekâyi*, no. 434 ve 437, 27 Ramazan ve 4 Şevval 1288 (10-17 Aralık 1871), Tanrıkut, Türkiye Posta ve Telegraf, s. 615.

109. Carey, "Technology and Ideology" s. 14.

İstanbul'dan emirlerin henüz gönderildiğini anlatmıştı. İçten yanmalı motordan önceki günlerde, kendi kendine giden araçlar vardı. Bu, savaşa hazırlığın işaretiydi. Müfettiş "araçlar savaş araçları gibi görünüyor" demişti¹¹⁰. Rus Savaşı bundan kısa süre sonra başladı.

Uzun vadede, gazeteler, telgrafla gönderilen haberlerin en önemli dağıtıcıları oldular. Gazete basını hem Türkçe, hem başka dillerde, özellikle Fransızca basılıyor, Kırım Savaşı döneminden sonra, İstanbul'da büyümeye başlıyordu. Yabancı dilde olan gazeteler, telgrafla alınan daha çok haberi taşımaya başladı. Fakat hiç bir zaman sel gibi yaygın olmadı. Yurtdışından haberler genellikle azdı ve gazeteler inceydi. Temmuz 1866'da Osmanlı dışişleri bakanlığı Paris, Londra ve Viyana'daki büyükelçiliklere bir telgraf göndererek, Avrupa'daki olayların haberini mümkün olduğu kadar çabuk telgrafla bildirmelerini istedi. Bakanlık "başkent gazetelerinin yayınladığı telgraf haberlerine kaldık" demişti ve bu belli ki yetersizdi¹¹¹. Telgraf, Prusya'nın Avusturya'yı yendiği Königgrätz Savaşı'ndan ve III. Napolyon'un Bismark'ın kabul edeceği bir barış anlaşması ayarlamaya çalıştıktan sonraki gergin günlerde gönderildi. Avrupa'nın büyük güçlerinin başkentlerindeki gazeteler, kendi muhabirlerinden uzun raporlar alma metodunu hemen bırakmadılarsa da, Osmanlı İmparatorluğu'ndan büyük ölçüde telgrafla haber almaya başladılar. 1877 Rus-Türk Savaşı zamanında batılılar her gün telgrafla haber almaya alıştılar. Bu savaşa "kahvaltı savaşı" denildi; çünkü İngilizler kahvaltıda önlerindeki gazeteden telgrafla gelen en son haberleri okuyorlardı¹¹².

Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'na elektrikli telgrafın girişiyle yaratılan dalgalar daha çok yayıldı. Bir Amerikan tarafından geliştirilen araç ve Fransızlarla İngilizler tarafından başlanan telgraf ağı, bazı şüpheciler ve eleştirenler olmasına rağmen, Osmanlılar tarafından kabul edildi ve kullanıldı. Telgraf sistemi ilk yirmi veya

110. Burnaby, *On Horseback*, I : s. 268.

111. DBHE, Siyasî, Karton 49. "Divers 1859", no. 17179/ 27, 26 Temmuz 1866, London, Vienna. (26 Temmuz 1866 tarihli, Paris Londra ve Viyana'daki büyükelçilere Dışişleri Bakanlığı telgrafı).

112. Rupert Furneaux. *The Breakfast War*, (New York. 1960).

otuz yılında yeni bir bürokrasi oluşturdu. İmparatorlukta kurulan telgraf istasyonları, bir telgraf okulu, bir telgraf fabrikası, binlerce kilometreye yayılmış bir teftiş sistemi, yeni kanunlar ve yönetmelikler, uluslararası anlaşmalar, koordineli hava durumu raporları, diplomaside ve karar vermede hız ve haber baskısı, kişilerin ve tekniklerin batılılaşmaya etkileri, Fransızca'nın artan kullanımı, Türkçe'ye giren yeni kelimeler, bir Türkçe Morse kodu, azınlık mensupları ve modernleşen Türkler için iş fırsatları, demiryolu işletmesine önemli bir başlangıç, tüccarlar için bir nimet, askerî planlamacılar ve savaşçılar için bir araç, gazeteler için hızlı bir haber aracı sağladı. Herşeyin ötesinde, telgrafın merkezî bir hükümetin elinde güçlü bir kontrol aracı olduğu kanıtlandı. Telgrafın özü, uzaklıkların yok edilmesi, haberleşmenin ulaşımdan ayırıldılması, hıza önem verilmesiydi.

Uzaklık izi yitirince, hız -yani zaman- önem kazandı. Telgrafın en azından sistemin çalışanları ve muhtemelen oldukça geniş kullanıcı topluluğu arasında zaman duyarlılığını arttırmış olduğu söylenebilir. 1859 temel telgraf kanunu zaman duyarlılığıyla üç şekilde ilgilendi: Telgraf bürolarının servis saatlerini düzene soktu ve gece saatlerini ekledi; bazı telgrafların diğerlerinden daha önce gönderilmesi ve cevabının alınması için iletim önceliklerini listeledi; telgraf bürolarında hızı ve yeterliliği vurguladı. Ayrıca, daha önce yapılmayan, gönderme ve cevap alma sürelerinin ve saatlerinin belgelere kaydedilmesi gerçekleştirildi. Birçok devlet çalışanı artık bunu yapmaya alıştı. Zaman duyarlılığı kesinlikle arttı. Fakat zaman kavramının telgraftan etkilenip etkilenmediği belli değildir. Avrupa ve Amerika'da telgraf demiryoluyla birlikte standart zamanın benimsenmesine ve zaman bölgelerinin belirlenmesine yöneltmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu bakımdan telgrafının etkisinin ne olduğunu belirlemek, ekstra bir çalışmayı gerektirir. Ayrıca, telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda ibadet zamanının hesaplanmasında ve alaturka saatle saatleri hesaplama tarzında bir etkisinin olup olmadığı konusu vardır. En azından önceki yıllarda etkisinin olmadığı görülmektedir. 1877'de yeni seçilen Osmanlı parlamentosunun, güneşin doğuş ve batış zamanına göre hesaplanan Türk saatinin (alatur-

ka saatin) yarattığı değişiklikten kaçınmak için, batı saatine göre öğleden önce saat 11'de toplanması önerisi, değişen sistemi çoğu milletvekilinin anlamayacağı gerekçesiyle reddedildi¹¹³. Ayrıca bazı Osmanlılar bunu, medeniyetsiz ve kâfir olmak için acele etmek olarak değerlendirdiler. Hız, telgrafın özüydü.

Görüldüğü gibi, telgrafın verdiğini telgraf geri alabilirdi. II. Abdülhamit'in imparatorluğu kontrolüne telgraf çok yardım etti. O, devleti bir otokrat olarak yönetti. Fakat 1908'de telgrafla yapılan ihtilâlle karşılaştı ve boyun eğmeye zorlandı. Temmuz 1908'de Makedonya'daki âsi askerler, halk, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve birçok devlet memuru arasından destek gördüler. Yıldız Sarayı'nda Abdülhamit'in üzerine telgraflar yağmur gibi yağdı. Karışıklıkla ilgili bilgi gönderen memurlardan bazıları ayaklanmayı desteklerken, çok sayıdaki bir grup da 1876 anayasasının ve 1878'de Abdülhamit'in feshettiği parlamentonun yeniden gündeme gelmesini istiyorlardı. Sarayda telgrafların endişeli bir şekilde gözden geçirilmesinden sonra, Abdülhamit, 23 Temmuz'da parlamentoya milletvekili seçilmesi için yeni seçimlerin yapılacağını ilân etti. Jön Türkler ihtilâli, dikkate değer biçimde neredeyse hiç kan dökmeden, fakat büyük baskı uygulanmasıyla başarıya ulaştı. Telgrafla sultana yapılan baskı meydana çıktı. Görülmektedir ki güç, telgraf hattının her iki ucundan çıkabiliyordu¹¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nda telgrafın hikâyesiyle ilgili ikinci bir evre daha vardır. 1908 ihtilâliyle, Abdülhamit'in sonu geldi. 1909'da tahttan indirildi. Halefi tahta geçti, fakat Osmanlı hanedanının önceki mensupları gibi devleti yönetmedi. Ancak, I. Dünya Savaşı sonunda, 1918-1923 yıllarında, Osmanlı hanedanının son üyesinin devrini sona erdiren milliyetçi bir hareket ortaya çıktı. İmparatorluğun yerine Cumhuriyeti getirdi. Telgraf bu milliyetçi dev-

113. Hakkı Tarık Us, **Meclis-i Meb'usan 1293:1877 Zabıt Ceridesi**, (İstanbul, 1940-1954), 2: s. 40, Robert Devereux, "A Study of the First Ottoman Parliament of 1877-1878", George Washington University, M.A. thesis, 1956, s. 120.

114. En önemli telgrafların bazılarının metinleri ve diğerleri; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler**, s. 61-62, (İstanbul, 1984); Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, (Ankara, 1983) I. kısım, s. 451-479; Berkes, **Development of Secularism**, s. 328.

rimde önemli bir rol oynadı. 1918 mütarekesinden sonra Türk topraklarının müttefik güçler tarafından işgaline karşı mücadele eden milliyetçi hareket, 1919'da kendine bir lider buldu. Bu lider, Osmanlı ordu ve komutanları arasında en başarılısı ve ünlüsü olan Mustafa Kemâl'di. Kemâl, telgrafi kullanmada usta olduğunu kanıtladı. Anadolu'da üslerde çalışarak, müttefiklerin işgal ettiği İstanbul'da gizli destekçilerle temasa geçmek, işgal güçlerine karşı siyasî ve askerî hareketleri koordine etmek ve dış dünya ile temas kurmak için (başlangıçta Batı'ya dek direkt hat Antalya'dan Roma'ya denizaltı kablosuydu, fakat daha sonra diğer bağlantılar sağlandı) telgraf kullandı¹¹⁵. Anadolu'daki telgraf ağı Kemâl'in büyük silahıydı. Muhalif milliyetçiler telgrafi İstanbul hükümeti aleyhine kullandılar ve kazandılar¹¹⁶. Bir keresinde Kemâl "telgraf fırtınası" olarak adlandırdığı hareketi, orada sultanın hükümetinin politikasını etkilemek için İstanbul'da gevşetti. Naklettiğine göre, bu yöntem işledi¹¹⁷. Aynı açıklama, milliyetçi hareketin hikâyesini anlattığı 1927'de Kemâl'in 6 günlük meşhur konuşması, telgraf metinleriyle nakledildi. Eğer telgraflar ortadan kalksaydı, hareket anlaşılmayabilirdi. İstiklâl Savaşı sona erdiğinde, Kemâl'e savaşı nasıl kazandığı soruldu. Cevabı "telgraf telleriyle"¹¹⁸ idi.

İki Amerikan, 1847'de Osmanlı sultanına elektrikli telgrafi ilk defa göstermişlerdi. Sultan, telgrafi sevmiş, hükümeti de benimsemişti. Batı icadı, Osmanlı hayatının bir parçası olmuştu. 1919'da başka bir Amerikan, Chicago Daily News'un muhabiri, Anadolu'ya geldi ve Mustafa Kemâl ve milliyetçi hareketle bir süre yaşadı. Hareketle ilgili bilgi veren Lewis Edgar Browne, Eylül 1919'da Sivas'da milliyetçi kongre yapıldıktan sonra Kemâl'in telgraf taktiği-

115. Clair Price, "Mustapha Kemal and the Angora Government", *Current History*, 16 (1922): s. 796-797.

116. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, (İstanbul, 1953), s. 148-149. Bu, Dankwart Rustow tarafından da bahsedilir, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, II, no. 4 (Temmuz 1959); s. 579, n. 14.

117. Kemal Atatürk, *Nutuk*, 13. Baskı, (İstanbul, 1973) I: s. 399. "Telgraf Fırtınası" 4-5 Mart 1920 gecesinde ortaya çıktı.

118. Gothard Jäscke, "Mustafa Kemal und England in Neuer Sicht", *Die Welt des Islams*, N. S. 16, nos. 1-4 (1975): s. 184.

ni açıkladı. İlkönce Kemâl, arkadaşı Rauf Bey'le birlikte Sivas-İstanbul hattını kullandı. Browne'in kelimeleriyle olayı anlatabiliriz: "Sivas'ta ulusal kongre adına hareket eden bu liderler, sultana, yaktaktan çıkmak, telgrafla İstanbul'a gelen Sivas kongresinin ultiमतomunu duymak ve kabul etmek için bir saat verdiler. Sadrazam sultan adına reddetti... Anadolu sultanla ve kabinesiyle tüm bağlantıyı kesti". Bundan sonra, Mustafa Kemâl daha ileri gitmeden, Anadolu'da yerel devlet görevlilerinin kesin desteğini istedi. Yine Browne Sivas'ta telgraf bürosunda gördüğünü anlatıyordu:

Bu akşam şahit olduğumdan daha etkili haberleşmeyi hiç duymadım. Yarım saat içinde, Erzurum, Erzincan, Musul, Diyarbakır, Samsun, Trabzon, Ankara, Malatya, Harput, Konya ve Bursa telgraf yoluyla Sivas'la haberleşmeye geçti.

Mustafa Kemâl tüm bu yerlere giden telgrafın bir ucunda oturdu. Telgrafa diğer ucunda ordu komutanı ve yukarıda belirtilen şehirlerin ve vilâyetlerden sivil otoriteleri oturuyordu¹¹⁹.

Morse'un, Smith ve Hamlin'in De la Rue, Biddulph, Mehmet, Mustafa, Vuliç, Acemiyan, Andonyadis, İzzet, Feyzi ve pek çok diğerinin çocuğu olan elektrikli telgrafın, saltanat ölürken ve yeni bir millet doğarken sağlığı iyiydi.

---

119. Lewis Edgar Brown in Chicago Daily News, 13 Ekim 1919; Frederick P. Latimer. "The Political Philosophy of Mustapha Kemal Atatürk", **Princeton**, Ph.D. thesis, 1952, s. 59. 13 Ekim 1919. Paris tarihli mektup. Bunun bir kısmından Latimer alıntı yapmıştır